

III. A nemzeti identitás mint politikai identitás

A nemzet mibenlétével foglalkozó történelmi, szociológiai és politikaelméleti szakirodalomban nagyjából egyetértés van abban, hogy a nemzet a XIX. és XX. században az a legnagyobb és legstabilabb politikai közösség, amelynek identitása mind politikailag, mind kulturálisan megnyilvánul. Gellner szerint:

Az a világ, amelyben a nacionalizmus, vagyis az állam és a »nemzeti alapon« meghatározott kultúra mindent áthatóan és normatívan összekapcsolódtak, meglehetősen különbözik attól a világtól, amelyben ez viszonylag ritka, erőtlenségre, rendszertelen és atipikus jelenség volt. Hatalmas különbség van egyfelől az olyan világ között, amelyben a kultúra és a politikai hatalom komplex, egymásba fonódó, de egymást egész pontosan mégsem fedő rendszereket alkotnak, és az olyan világ között, amely határozott kontúrokkal rendelkező, egymástól szisztematikusan és büszkén, a »kultúra« alapján elkülönülő politikai egységekből áll ...”, amelyek „a belső kulturális homogenitás megerősítésére törekcszenek, méghozzá igen sikeresen” (Gellner, 2004: 45).

Ugyanakkor a nyugati gondolkodásban elterjedt és dominánssá vált az az univerzalista felfogás is, amely a politikai hatalom legitimitását teljes mértékben kultúrán kívüli tényezőkből eredezteteti. E tényezők az állam szerződéselméleti megalapozásában összegződtek, és a modern politikai közösségek létrejöttét, valamint a polgári jogokat kizárólag a közös lakóhelyre, az adózásra és a törvényekre való engedelmségre alapozták. A két álláspont vitája végigkíséri a nemzetről, a nacionalizmus mibenlétéről való gondolkodás történetét, és egy olyan kettősségbe ágyazódott be, amely a modernitásra és a politikumra összpontosító filozófiai reflexió számára az egyik legszámottevőbb kihívás.

III.1. A nemzetfogalom aporiái

A nemzetről és a nacionalizmus természetéről megfogalmazott elméletek dichotómiái nagyjából a következő ellentétekben fogalmazódtak meg: 1) kulturális versus politikai nemzet; 2) primordializmus és konstruktivizmus; 3) etnikai és közpolgári nacionalizmus.

III.1.1. Politikai versus kulturális nemzet

A nacionalizmusról szóló irodalom egyik legelterjedtebb *locus communis*a, hogy a nemzetnek két típusa van. Az egyiket a polgárok szabad szabad szövetségeként, racionális egyéni döntéseken alapuló politikai konstrukcióként szokták meghatározni; ez a *politikai nemzet*, prototípusa a francia nemzetkonceptió. A másik típus organikus és történelmi (nyelvi, kulturális és vérségi kapcsolaton alapuló) közösségként fogja fel a nemzetet, melyet identitástudata világosan meghatároz és elhatárol a többi emberi közösségtől – ez a *kulturális nemzet*, melynek koncepcióját a német romantikusok dolgozták ki.

A dichotómia eszmetörténelmi gyökerei a felvilágosodás koráig nyúlnak vissza, amikor a francia filozófusok megalkották a társadalmi szerződésen alapuló nemzetfelfogást és népszuverenitás-konceptiót, amelyet a francia forradalom Sieyès abbé és Rousseau eszméi alapján „véglegesített”. Sieyès a francia „parlamentek” – tulajdonképpen felső bírói fórumok – hagyományaiból indult ki (amely mögött a „nemzet” rendek és tartományok halmaza volt, és a halmazt a király személye

kapcsolta egyetlen egységbe); ezek a „parlamentek” a XVII.-XVIII. század folyamán szembeszegültek a központi hatalommal⁵⁴, és kezdtek a képviseleti elvre (a frankok ősi gyűléseire, mint hagyományra, valamint az 1614 óta össze nem hívott rendi gyűlésre) hivatkozni. Sieyès ezt a képviseleti elvet vette át, mely a parlamentekre kívánta áthelyezni a nemzet – korábban a király által megtestesített – politikai identitását. Rousseau a lehető legteljesebb individualizmus álláspontját képviselte, és amellett érvelt, hogy a szuverenitás az önálló, szabad egyének kollektív és elvont tulajdona, mely nem szállhat át egy képviseleti szervre, mert az rögtön partikuláris érdekek eszközévé válik: „Mihelyt a nép képviselőket választ – írta a *Társadalmi szerződésben* –, többé nem szabad, nem is létezik többé” (Rousseau, 1978: 562). E két fő eszmei kiindulópontból kovácsolta ki a francia forradalom a politikai nemzet prototípusát: átvette Rousseau-tól az állampolgárok egyéni akaratóból levezethető szuverenitásezsmét – amely a rendi-testületi „nemzet” helyébe a minden polgárt magába foglaló „népet” állította –, de nem vetette el a képviseleti elvet, hiszen a közvetlen demokrácia hatalmi vákuumot eredményezett volna.

A kulturális nemzet koncepcióját a francia forradalommal kortárs német filozófusok alakították ki, elsősorban Herderrel kezdődően (Kelemen, 1996). A Herderrel körvonalazódó német nemzetfogalom a német nemzeti mozgalom kezdeti szakaszát tükrözi: erőteljes antifeudális tartalma volt, átvette a felvilágosodás eszméit, de nem tűzte politikai célul az egységes német állam megteremtését, csupán arra törekedett, hogy „szellemekkel fűzze össze Németország tartományait” (Herder, 1978: 460). A szellemi egység történetfilozófiai alapja egyfajta antietatizmus volt: Herder a „népeket” tekintette történeti individualitásoknak, az államok közül csak azokat, amelyek „saját gyökerekből” nőttek ki (szervesen ráépülnek egy nép történetére). A nép kulturális egységét (amely esetleg tartalmazza egygyökerűségét is a belőle kinőtt politikai alakulattal) a „népszellem” (Volksgeist) fogalmával ragadta meg. A „népszellem” nála azt az organikus egységet fejezi ki, amely egy nép vagy nemzet tagjai közt fennáll, és a átfogja a közösségi élet olyan területeit, mint a nyelvhasználat, az erkölcsök, az irodalmi önkifejezés, az öltözködési és táplálkozási szokások. Mindezekből Herder a nyelvet emeli ki, amelyet nem egyszerűen jelek sokaságának, eszköznek tekint, hanem a közösség, a nép története lenyomatának: a nemzet önazonosságát nem lehet mással meghatározni, mint a nyelvvel, amely a nemzeti hagyomány és kultúra lenyomata. A modern német nacionalizmus – mely a napoleoni háborúk idején fogalmazta meg programját Fichte révén – ebből a „népszellemből” nőtt ki. A fichtei vízió szerint a német nép züllésének „a külföld sorvasztó szelleme” az oka (Fichte, 2001: 15-16). Jelentkezik nála a németek kiválasztottságának tézise is, azonban nacionalizmusa – egészében véve – „még nagyon is az »egészséges« nyugati típusú nacionalizmusok közé tartozik” (Vajda, 1996), a sajátos német fordulat csak az 1848-as kudarc után következik be.

Politikailag és ideológiailag is élessé váló vita a két felfogás képviselői – franciák és németek – között azonban csak az 1870-es években robbant ki az Elzász-Lotaringia-kérdés kapcsán. A német történészek (Mommsen, Strauss) azzal érveltek Elzásznak a Német Birodalomhoz való csatolása mellett, hogy annak népessége szokásai és nyelve alapján a német kultúrához kell tartoznia. A franciák viszont (Renan, Fustel de Coulanges) elutasították ezt az álláspontot: szerintük az elzásziaknak – amennyiben ezt a politikai döntést hozzák meg – jogukban áll franciáknak maradni. A vitában a legfontosabb állítások Ernst Renan, majd Friedrich Meinecke nevéhez kötődnek, az

⁵⁴ Ezt a királyi rendeletek becikkelyezésének késleltetésével érték el, céljuk a nagyobb politikai befolyás megszerzése volt.

utóbbi vezette be a vita terminológiájába az államnemzet (Staatsnation) és kultúrnemzet (Kulturnation) fogalmi kettősét.

Míg a XVIII. század végén és a XIX. század elején a kérdés az állam megalapozása volt, a XIX. század végén a francia-német vitában a nemzeti szolidaritás mibenléte került az első helyre. Renan szerint a nemzet „lélek, szellemi alapelv”, és ez látszólag a német felfogáshoz közelíti, mikor azonban világosabban meghatározza, miben is áll ez az alapelv, a különbségek máris szembetűnőek lesznek. E princípiumot – írja – két dolog alkotja:

Az első a múltban gyökerezik, a másik a jelenben. Az egyik: emlékek gazdag örökségének közös birtoklása, a másik: a jelenlegi megegyezés, vágy arra, hogy közösen éljünk, annak szándéka, hogy a továbbiakban is közösen kamatoztassuk az osztatlanul kapott örökséget. ... A nemzet, akárcsak az egyén, múltbeli erőfeszítések, odaadás, áldozatok hosszú folyamatának eredője. Valamennyi kultusz közül az ősök tisztelete a legjogosabb: ők alakítottak bennünket olyanná, amilyenek vagyunk. ... Közös dicsőséggel rendelkezni a múltban, közös akarattal a jelenben; nagy közös tetteket véghezvinni a múltban, azt akarni, hogy a jövőben is nagy cselekedeteket hajtsunk végre – íme, ez az a társadalmi tőke, melyre föl lehet építeni a nemzeti elvet. (Renan, 1995: 185)

Ami a „jelenlegi megegyezést” illeti: ez kétségtelenül a szerződéselméleti hagyomány, ezt fejezi ki plasztikusan Renan legtöbbet idézett sora, miszerint a nemzet „egyetlen roppant szolidaritás”, „mindennapos népszavazás” (Renan, 1995: 185-186). A princípium másik, múltban gyökerező alkotóeleme azonban már ellentmondásosabb, hiszen a német Strauss-szal folytatott vitájában Renannak úgy kellett kialakítania ezt az elvet, hogy az – miközben szögesen ellentétes a „faj”, a nyelv és a kultúra elsődlegességét hangsúlyozó német nemzetfelfogással – ugyanolyan szolidaritást alapozzon meg vagy váltson ki, mint a németek „organikus” nemzetelve. Renan ezt a történeti elvben találja meg: erőteljesen hangsúlyozza – és ebben Michelet követője⁵⁵ –, hogy a legtöbb nemzet különböző nyelvek, etnikumok elképesztő keveredése.

A két koncepció vitája alapvetően két nagy kérdést vet fel: 1) Van-e történeti-szerkezeti alapja és előzménye a „politikai” és „kulturális” nemzetkoncepció megkülönböztetésének? 2) A két koncepció vitája mögött egy európai ideáltípus-kettősség megalkotása rejlik-e, avagy csupán francia-német ellentétről van szó, mely túlterjedt eredeti kontextusán.

Az első kérdésre Szűcs Jenő adott karakteres választ, aki szerint Kr.u. 900-1100 közt rajzolódott ki Európában azoknak a „történeti képleteknek” a körvonalai, amelyek később „történeti nyersanyagát képezték Európa későbbi nemzeti struktúrájának” (Szűcs, 1997: 12). Ezek még nem a születő Európa későbbi „nemzeti” keretei voltak, hanem csupán bizonyos politikai és nyelvi keretek, meghatározott „integrációs formák”, amelyekből a modern Európa „nemzeti” komponensei kialakultak. Ez kétféleképpen ment végbe.

Európa nyugati és déli felén, ahol a korai feudalizmus közvetlenül érintkezett az antik világgal, a régió nagy „nemzetei” a felbomló Karoling-birodalom romjaiból

⁵⁵ Michelet a Thierryvel folytatott vitájában kétségbe vonja, hogy a „fajnak” meghatározó szerepe lenne a legújabb kori történelemben, és kifejti, hogy a nemzet akkor lesz nagy, ha megszabadul a biológiai determinizmusoktól, és tudatos akarattal megteremti önmagát. Micheletével rokon felfogás jelenik meg ugyanekkor Fustel de Coulanges Mommsenhez intézett nyílt levelében: „Sem a faj, sem a nyelv nem határozza meg a nemzetet. Az emberek szívükben érzik, hogy azon egy nép fiai, hogy közösek a gondolataik, közösek az érdekeik, érzelmeik, és közösek emlékeik és reményeik is. Ettől haza a haza ...” (Lásd: Ádám Péter: *Renan nemzetfelfogása*. Magyar Tudomány 1996/6.)

bontakoztak ki a IX-X. század után, de lassan, fokról fokra alakítják ki a maguk egységét, amely mögött nem egyetlen organikus etnikai képződmény rejlik.

Igaz, hogy volt már egy *regnum Francorum* vagy egy *regnum Teutonicorum* (ahogy megjelenik a forrásokban egy *lingua romana rustica* és egy *lingua theudisca* fogalma is), továbbá hagyományosan létezett egy *regnum Italiae*, vagy (1066 után) létrejött egy új *regnum Angliae*, »franciákról« és »németekről« azonban egyelőre inkább csak a terminológiai egyszerűség kedvéért jogosult beszélni, de például »olaszokról« vagy »angolokról« még ilyen értelemben is bajosan. Nagyon ritka még a felismerés a kor forrásaiban, hogy e nevek mögött egyáltalán egyazon *gens* vagy *natio* húzódik meg. (Szűcs, 1997: 12)

Nyugat-Európa nagy nemzetiségeinek lassú kialakulását dezintegráció, a keresztény univerzalizmus első nagy politikai keretének, a Karoling-egységnek a felbomlása vezette be. A térség és a korszak népei (gótok, frankok, burgundok, alemannok, bajorok, longobárdok stb.) – kevés kivétellel – fokozatosan eltűntek, beolvadtak (VII.-IX. század), majd a IX. századtól kezdődően egy hosszabb integrációs folyamatban alkatelemeivé váltak. A későbbi nemzeti nevek mögött jelentkező „mi”-tudat – írja Szűcs – az ezredforduló táján még meglehetősen sporadikus, és egyéb csoporttudatoknak alárendelten jelenik meg.

Ezzel szemben Európa keleti és északi felén a késő középkorban és az újkorban megjelenő nemzetek „magvai”, első keretei mind politikai, mind nyelvi kereteiket tekintve jóval egységesebb, archaikusabb képződmények. A „csehek”, a „morvák”, a „lengyelek”, a „magyarok”, a „dánok”, a „svédek” etnikai képződményként és barbár politikai keretként már jóval az ezredforduló előtt léteztek (egyikük-másikuk léte már a VI.-VIII. századtól nyomon követhető), és bár politikai struktúrájuk és társadalomszerkezetük lényegesen átalakult, politikai kereteik térbeli kiterjedése és e népek nyelvi-etnikai jellege alapvetően nem változott meg. Vagyis: Európa keleti és északi térségeiben a késő középkori natiók (mint az újkori nemzetek szerves előzményei) és a korai középkor „organikus” képződményei között nincs az a diszkontinuitás, mint Európa „régebbi”, nyugati felén. A keleti és északi régióban a kora középkori etnikai képződmények adtak nevet azoknak a – később általában *gens*nek vagy *nation*nak nevezett – képleteknek, amelyeknek modern nemzetté alakulása már világosan nyomon követhető, és amelyek esetében már az archaikus etnikai képződményekre vonatkozóan is igazolható egyfajta olyan „mi”-tudat megléte, amely a modern nemzeti tudat előzményeként is értelmezhető (Szűcs, 1997: 14-15).

Valójában azonban a nyugati-déli, Szűcs által „idősebbnek” nevezett régió is két alvariánst, két zónát tartalmaz. Ott, ahol az antik múlt meghatározóbb volt – a mediterrán térségben és a nyugati sávban –, vagyis ott, ahol az ókori *Italia*, *Hispania* és *Gallia* terület el, a diszkontinuitás teljes: ha fenn is maradt egy-egy név – például a langobárdoké Észak-Itáliában (*Lombardia*) vagy a burgundoké és a frankoké az egykori Galliában (*Burgundia*, *Francia*) –, ezek a X-XI. századtól kezdődően már teljesen új területiális képződményeket jelentenek (mint amit a nép neve korábban megjelölt), sőt, a „francia” jelentése egy egészen új, átfogó-integráló képződmény nevévé vált. A másik alvariáns nagyjából az antik *Germania Magna* nyugati részét fogja át (átnyúlva *Britannia* szigetére is), itt az etnikai kontinuitás a korai népek és a kései középkori *gentes* és *nationes* között nem szakadt meg teljesen. Noha az átmentett nevek (bajorok, szászok, thüringek, illetve velsziek, skótok, írek) megváltozott összetételű csoportokat és új keretek között „territorializált” képződményeket jelöltek, ezek létező képletekként léptek be az új integrációkba. A születő német vagy angol „nemzeti” tudat nem tudta nyomtalanul magába szívni

ezeket a részben etnikai, részben territoriális csoportokat, hanem részben ellenükben, részben különbségeiket áthidalva alakult ki. (Szűcs, 1997: 16)

A francia-német nemzetfelfogás XIX: századi különbségének tehát kétségtelenül vannak kora középkori gyökerei: létezik egy strukturális-történeti különbség a nemzet francia és német etnikai-territoriális előzményeinek kialakulásában, és pedig abban, hogy a germán világban a prefeudális-barbár szerkezeti elemeknek a társadalmi, etnikai és politikai vonásai több belső összefüggéssel és kitapinthatóbb kontinuitással mentek át a késő feudalizmusba⁵⁶. A barbár germán világban alakult ki a tradícióképzésnek az az „ideologikus” módja, amely az egységes eredet hagyományt helyezi a kollektív önelgondolás középpontjába. Ebben a „modellben” azonban a „közös származás képzetének nincs köze »faji« kategóriákhoz vagy kombinációkhoz, hiszen minden jövevény, individuum vagy csoport, amennyiben nyelvileg asszimilálódott és beilleszkedett a nép szokásvilágába, szimbolikusan részévé vált az eredetközösségnek”; a „modell” alapja egy társadalomszemléleti sajátosság, a primitív és archaikus gondolkodás ama vonása, hogy a „közösség” fogalmi megalkotásában nem tudja nélkülözni a „vérközösség” eszméjét (Szűcs, 1997: 56).

Mindazonáltal a nyugati feudális világ történeti fejlődésének dinamikája, az uralom tisztán territoriális elvűvé válása és a politikai közösség fogalmának ebben való (de csak a reneszánszsal kezdődő) meggyökereztetése a kései germán feudális világban visszaszorította az „eredetközösség” tradíciójának politikai érvényesülését; a későbbi német *natio*k nem tűnnek ezek organikus folytatásának. Másrészt a kései feudális francia gondolkodásban is jelentkeztek olyan ideologikus tendenciák, amelyek a formálódó francia „nemzeti” tudatot etnikai előzményekhez kívánták kötni. Az a XIII. századi kísérlet azonban, amely például a galliai frank „előzményekhez” (egyfajta „frank tudathoz”) próbált visszanyúlni, tisztán teoretikus-irodalmias konstrukció volt, amelyben semmilyen valóságos folytonosság nem volt jelen.

A különbségeknek a kései feudális korban való keresése helyett jóval fontosabbnak bizonyulhat az állam szerepe, a központosított állam korai francia megjelenése valamint német „megkésése”. A francia királyi hatalom megszilárdulása már nagyon korán identitástermelővé tette az államot: I. Ferenc 1539-es Villers-Cotterêts-i rendelete kötelezővé tette a francia nyelv használatát a törvényalkotásban és a törvényszékeken, és ez egybeesett a francia kultúra első nagy offenzívájával (Ronsard, du Bellay műveikben magasztalják a francia nyelvet, 1634-ben megalakul a Francia Akadémia, 1694-re összeállítják az első szótárt). E folyamat a francia forradalommal jutott csúcspontjára, az állam kulturális egységének megteremtése ekkor érte el a modern nemzetállamok paroxizmusának azt a szintjét, melyet Benjamin Constant a következő szavakkal írt le: „ugyanaz a kód, ugyanazok az eljárások, ugyanazok a szabályok, és ha fokozatosan elérhető, ugyanaz a nyelv; ezt nevezhetjük minden társadalmi szerveződés tökélyének”⁵⁷.

A kínálkozó konklúzió tehát az, hogy a francia és német nemzetfelfogás különbsége többféle történeti-strukturális előzményre vezethető vissza (az eredetközösség

⁵⁶ A történeti és etnológiai szakirodalom a „gentilizmus” fogalmával ragadta meg a barbár-germán néptörzsek azt a jellegzetességét, hogy a csoporttudatukban domináns szerephez jutott a közös származás eszméje, etnikai értelemben többé-kevésbé egységet alkottak és ugyanakkor politikai értelemben is szervezettek voltak (Wenskus, Gurevics munkái). Szociáltipológiai és történeti értelemben e népek az etnikai közösség sajátos, a legkezdetlegesebb törzs és a feudalizmus kori territoriális képletek közti átmenet típusát testesítik meg. (Lásd Szűcs Jenő: *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Osiris, Bp., 1997. 54.)

⁵⁷ Lásd Benjamin Constant: *De la liberté chez le Modernes*. Le Livre de Poche, Paris, 1980., 146. Idézi Alain Dieckhoff: *Egy megrögzöttség túlhaladása*. Regio, 2002/4, 14. old.

germán tradíciójára, a francia állam kultúraépítő szerepére), azonban nem egyértelmű, hogy ezek szerves folytatásra találtak: a különbségben jelen vannak a különböző „újráfelfedezések” ideológiai megkonstruálásai is. Ez főleg a német fejlődés esetében eredményezett sajátos eredményt, amikor a polgárosodás sajátos német körülményei, a romantika kialakulása az újkori német politikai megosztottság feltételei között jelentős politikai tervekkel találkozott. A különbség szembetűnővé válásához pedig a francia-német ellentét és rivalitás elmélyülése is hozzájárult.

Az eredményt, a francia és a német intellektuális hagyomány különbségét a nemzetről való gondolkodásban Louis Dumont a következőképpen foglalt össze: „német oldalon” a domináns elképzelés az, hogy „alapvetően német vagyok, és a németiség által vagyok ember”, míg a francia felfogás szerint a nemzet egyének összessége, az egyén fejlődésének gyakorlati kerete, vagyis „a francia oldalon természetem szerint ember vagyok, történetesen francia”⁵⁸. Dumont azt hangsúlyozza, hogy e különbségek tulajdonképpen szubkulturális jelenségek, melyek az individualizmus előtérbe állítását megalapozó modern ideológia változatai. Eszerint Herder holizmusa, a kulturális közösségekhez való ragaszkodása nem az individualizmus mint érték tagadását jelenti, hanem az individualizmus elvének kollektív szintre való áthelyezését: a kultúrák „kollektív egyének”, melyeket különbségeiktől függetlenül egyenlőként kell kezelni (Dieckhoff, 2002: 11).

A szellemi hagyomány különbségei mindazonáltal nem annyira élesek, hogy a francia történelmi tapasztalatot világosan az egyik, a németet pedig a másik modell alá sorolják be, vagyis a politikai/kulturális dichotómia nem tudott egyértelmű értelmező keretté válni. Ennek következtében a különbséget sokan ideáltípusként, azaz olyan elméleti modellként próbálták felfogni, amely csupán magyarázza a társadalmi valóságot, de nem egyezik a tényleges tapasztalatokkal.

A dichotómia értelmező érvényének módszeres kiterjesztése azonban újabb modellkettőségeket eredményezett. A 80-as években, immár a nemzetépítés kapcsán egyes szerzők (Anthony Smith) a politikai-kulturális ellentét helyett etnikai-közpolgári ellentétről kezdenek beszélni: megkülönböztették a nacionalizmus közpolgári formáját (mely az állampolgári közösséget állítja előtérbe) az etnikaitól (amely viszont a nyelvi-származási kötelékekre épít), és e különbséget gyakran a Nyugat és Kelet közötti modernizációs különbségekhez kapcsolták. A kulturális antropológia alapozza meg a klasszikus politikai-kulturális dichotómiát „továbbfejlesztő” esszencialista-instrumentalista (primordialista-konstruktivista) ellentétet (Geertz, van der Berghe, Reynolds).

A vitában újrafogalmazódott a két fogalom. Hutchinson szerint a politikai nacionalizmus az autonóm állami intézmények létrehozására irányul (a politikai nemzet tehát az állam intézményei révén megvalósuló és működő állampolgári közösség), míg a kulturális nacionalizmus a „közösség morális újjászületését” szeretné elérni⁵⁹ (vagyis a kulturális nemzet nem más, mint a morális állampolgári közösség formája). A politikai nacionalizmus társadalmi ideálja a polisban egyesülő, a törvények és erkölcs révén létrejövő, művelt polgárok közösségéé, amelynek célja

⁵⁸ Louis Dumont: *A National Variant, I. German Identity: Herder's Volk and Fichte's Nation*. In: *Essays on Individualism. Modern Ideology in Anthropological Perspective*. The University of Chicago Press, Chicago & London, 1986., 130-131. Idézi Alain Dieckhoff: *Egy megrögzöttség túlhaladása*. Regio, 2002/4, 9.old.

⁵⁹ John Hutchinson: *Modern Nationalism*. Fontana, London, 1994., 41. Idézi Anthony D. Smith: *Nationalism și Modernism*. Epigraf, Chișinău, 2002., 185.

modern, politikai természetű. A kulturális nacionalizmus az államot esetlegesnek tekinti, a nemzetet viszont a történelem egyedi alkotásának.⁶⁰

Ezek mellett felmerül az a kérdés is, hogy a „Janus-arcú” nemzetkoncepciók, a kulturális és politikai nemzeti doktrínák egyesítését milyen elméleti alapozással lehet elvégezni. Benner szerint kialakítható egy olyan geopolitikai megalapozottságú „magdoktrína”, amelyben összekapcsolódik a kulturális identitásra és a népszuverenitás alkotmányos elvére építő nemzetkoncepció; ezt ő „geopolitikai nemzetkoncepciónak” nevezi (Benner, 2001). Kidolgozásához számba vette a kulturális és a „demokratikus” (politikai) nemzetkoncepciók különbségeit.

A kulturális nemzetfelfogás túl egyoldalú ahhoz, hogy megragadja a nacionalizmus normatív és leíró aspektusait, csak a nemzet kialakulása prepolitikai szakaszának leírására alkalmas, amelyben még nem jelentek meg a kultúra „újralfedezéséhez” kapcsolódó, politikai-mobilizációs érdekek. Amikor ezek az érdekek megjelennek, a nemzeti kultúrát „újraalkotó” illetve „újralfedező” kulturális elit (az „ébresztők”) szerepe már nem szakítható el azoktól a politikai folyamatoktól, amelyben a nemzet állami kereteinek kialakítására sor kerül. Ezzel szemben a politikai („demokratikus-alkotmányos”) nemzetfelfogásnak két nagy előnye van. Egyrészt sokkal világosabbá teszi a nacionalizmus politikai ambivalenciáját, a normatívan nehezen megragadható különbséget a mérsékelt és az agresszív nacionalizmus között. Előbbi a társadalmilag befogadó, felszabadító mozgósítás eszköze, utóbbi a kizáró, elnyomó politikáé. Másrészt sokkal finomabb, részletgazdagabb képet tud adni a politika és a kultúra közötti kapcsolatáról, főleg a politika „eltömegesedésének” kezdeti időszakából (Benner, 2001: 159-160).

Az ambivalencia illusztrálására Benner a „Liberté, égalité, fraternité” forradalmi jelszavának funkcióváltásait mutatja be. A jelszó a reakció, az ancien regime elleni harcban pervertálódott: a „liberté” kollektív szabadság értelmet kapott, miután az egyéni szabadság egyoldalúvá vált, a „fraternité” pedig fokozatosan elvesztette ’szolidaritás’-jelentését, és a különböző régiók és osztályok közötti egység megteremtésének lett előbb jelszava, majd politikai eszközeinek indoklása, mikor felmerült az egység megteremtésének a kérdése olyan „nemlojális” tartományokkal szemben, mint például Bretagne (Benner, 2001: 161).

A két nemzetfelfogás közös alapjának azt tekinti, hogy folyamatos identitáskapcsnak kell léteznie vezetők és vezetettek, azok csoportjai között. Kezdetben a kapocs függőleges, később azonban kialakul a hasonlóság felismerése vízszintesen is: egyfajta „mi-ség” (we-ness) konstituálódik, majd ezt követően az összetartozás tudatosítása. Ez kiterjeszti a korábbi leszármazási, hierarchikus vagy regionális kapcsolatokat az egyre inkább tömegként érzékelt társadalomra; kezdetben csupán háborúk, katasztrófák, megszállások idejére, később azonban az összetartozás-érzéként megalapozódó identitáskapocs fennmarad a válságon túli időszakokban is. Ez az a közös alap vagy „mag”, amely a különböző nemzeti identitások mindenikében megtalálható. Ennek még nincs meghatározott kulturális vagy politikai tartalma, a „mag” tartalma később alakult ki: egyes nemzeti doktrínák szerint a demokrácia az az eszköz, amellyel leginkább fenntartható a vertikális és horizontális identitáskapocs, mások a faji, nyelvi vagy kulturális kötelekeket állították az előtérbe. A nemzeti identitás konkrét tartalma más politikai közösségekkel („ők”) való folyamatos kapcsolatban alakult ki, a folyamatot pedig az állam biztonsági igénye tartotta fenn abban a permanensen instabil nemzetközi kontextusban, amely

⁶⁰ Lásd Hutchinson (1987: 12-13), idézi Anthony D. Smith: *Naționalism și Modernism*. Epigraf, Chișinău, 2002., 185.

Európában – az európai államok versenyében – a XV.-XVI. században keletkezett.⁶¹ A versengő instabilitás folyamatos és növekvő nyomást gyakorolt a politikai közösségekre, ebben jutottak szerephez a kulturális elvek – például a *cuius regio, eius religio* elve, amelyet a modern nemzetállam aztán 'nemzeti lojalitás' formájában vitt tovább. Az európai nemzetközi politikai viszonyoknak tehát konstitutív szerepük volt az egyes nemzeti identitások konkrét tartalmának kialakulásában.

A francia forradalmat és a napoleoni háborút követően végleg meggyökerezett az az elképzelés, hogy a kulturális és ideológiai pluralizmus az államon belül biztonsági kockázatot jelent. A modern nemzetállam erre a kockázatra a közoktatás, a katonai képzés és az igazgatás egységesítésével válaszolt (Benner, 2001: 163-164). A külső „biztonsági nyomást” a kincstári-katonai kényszerek is közvetítették, ez összekapcsolódott az állam modernizálásának általános kérdésével, és lehetővé tette egyes csoportok számára, hogy magukat „proto-nemzeti” közösségként gondolják el (Mann, 2004: 123).

Ugyanezt a folyamatot Schöpflin a következőképpen írja le:

Egy társadalomnak és politikai berendezkedésnek nem szabad csupán a létező szolidaritásra hagyatkoznia, hanem úgy kell megszerveznie magát, hogy képes legyen azt újratermelni is. Szükség van a normák és értékek szilárd közösségi, ugyanakkor az egyén által is befogadott besorolásra. A kora-modern viszonyok között az egyetértés szintje alacsony volt, kevés embert érintett, tehát az etnikai identitás kisebb szerepet játszott az állam és a társadalom közötti viszonyban; az állam hatalmának megnövekedésével azonban a bizalmat új alapokra kellett helyezni. Arra a kérdésre, hogy e bizalmat miért éppen a nemzeti mivolt fogalmi rendszerével kellett megteremteni, Európa politikai nyelvezetének sajátosságai adnak választ. A politikában való részvétel jogát a »*natio*«, a politikai testület (*corpus politicum*) tagjai kapták meg; a modern állam megnövekedett hatalmához alkalmazkodó új követelés célkitűzése az volt, hogy az uralkodó összes alattvalóját a »*natio*« tagjának tekintsék. Kezdetben e követelés közpolgári jellegű volt, de később a hatalom radikális újraosztására irányuló nyomás azt kívánta, hogy a nemzeti hovatartozás etnikai tartalmat is kapjon. Ahol ez az etnikai tartalom hiányzott, ott nem kerülhetett sor a hatalom újraelosztására, vagy az állam széthullott. (Schöpflin, 2003c: 25)

A nemzeti doktrínák geopolitikai alapon való konstituálódásának az elmélete új megvilágításba helyezi a nacionalizmus és a különböző ideológiák viszonyát. Azzal az elterjedt nézettel szemben – írja Benner (uo.) –, amely szerint a nacionalizmus a liberalizmussal, a szocializmussal vagy a konzervativizmussal egy sorban említendő ideológia, e megközelítés inkább a politikai közösség helyét kijelölő doktrínákkal rokonítja a nacionalizmust; vele azonos lényegű, tehát konkurrens doktrínák: az imperializmus, a regionalizmus, a globalizmus stb.

A geopolitikai megalapozási kísérlet egyik konklúziója, hogy a kultúra állami felhasználása törvényszerű, de sokfelé nyitott. Ez azt jelenti, hogy a kultúra és a politika közötti finom dialektika jóval összetettebb a nemzetkonstituáló folyamatokban, mint ahogy azt az ideáltipikusan felfogott politikai-kulturális dichotómia láttatni tudja.

III.1.2. Esszencializmus és instrumentalizmus

Az újkori európai eszmetörténeti fejlődés talaján kialakult politikai-kulturális dichotómia (amely azonban, mint látható, korábbi történeti-strukturális előzményekre

⁶¹ Machiavelli *A fejedelem* utolsó fejezetében összekapcsolja a republikánus patriotizmust a reálpolitikával. E felfogásban a 'nemzet egysége' nem a népszuverenitás eszméjét készíti elő, hanem az ellenállás révén megvalósuló összefogásra alapozódik.

is visszavezethető), új – tágabb – dimenzióba az antropológiai kutatások révén került, amelynek eredményei az esszencializmus és az instrumentalizmus szembenállásában fogalmazták újra a „politikai versus kulturális” klasszikus európai dilemmáját.

Az *esszencialisták* a 'nemzeti' lényegét olyan, esszenciálisnak tekintett tényezők segítségével kívánják megragadni, mint a biológikum, a mítoszok, az öröklött nyelv, kultúra. Az *instrumentalisták* viszont a nemzet konstruált voltát hangsúlyozzák, szerintük az identitások sohasem „rögzítettek”, hanem ki vannak téve bizonyos változásoknak, befolyásoknak, amelyeknek száma és hatása általában összefügg a modernizáció fokával.

Az esszencializmusnak három fontos irányzata van: a *primordializmus*, a *perennializmus* és az *etnoszimbolizmus*. Az instrumentalizmus nem oszlik ennyire markánsan elkülönülő irányzatra, de legtöbb instrumentalista a nemzet megkonstruálásának korát, eszközeit a modern korba, illetve a modernitás kialakulásának a folyamatába helyezi, ezért sokan modernista irányzatnak (a „modernista paradigmát” kibontó megközelítésmódnak) nevezik, jóllehet, az identitások megkonstruálására a premodern korban is voltak eszközök és törekvések.

A *primordializmus* irányzata, melyet Geertz alapozott meg, a nemzetet ősi, természetes közösségként látta, és három fontos eszmére alapoz: a) a „primordiális” (elsődleges) identitások természetesek és adottak; b) a primordiális identitások „leírhatatlanok”, nem magyarázhatók társadalmi kölcsönhatásokkal, viszont kényszerítő erejűek; c) a primordiális identitások közös érzelmekben, affekciókban nyilvánulnak meg. Két alváltozata van: a korábbi, Geertz által megalapozott kulturális primordializmus (Geertz, 1967; 1973) és a későbbben kidolgozott, Van den Berghe nevéhez kapcsolódó, szociobiológiai primordializmus.

Geertz *ősi lojalitásról* ír, melyek személyesek és szentek, a közösség tagjait és határait kijelölő szokásokhoz, nyelvhez, származástudathoz (feltételezett vérségi kapcsolatokhoz), fajhoz (közös biológiai jellegzetességekhez), valláshoz és lakóterülethez (régióhoz) kapcsolódnak (Geertz, 1973: 259-268).

Van den Berghe szerint az etnikai csoportokat és a nemzeteket a rokonsági kapcsolatok kiterjesztéseként kell elgondolni és az összetartozást favorizáló tendenciák lényegében a szaporodás genetikai meghatározottságaiból következnek, és az egyed szintjén jelentkeznek. A nemzetek „modernitása” tisztán formális jellegű, és az alapvető struktúrák „befogadó adekválásából” vezethető le. A nemzet fogalma: a rokonságon alapuló szelektivitás kiterjesztése nagy, átfogó populációkra. A kiterjesztésnek számos magyarázata van, többek közt genetikai is, hiszen ez a szelekciós bázist növeli – például a „nepotizmus” kulturális formáinak kialakításával. Általában, írja van den Berghe, az ember társadalmisága három elven alapszik: a) a rokonsági szelekción; b) a kölcsönösségen; c) a kényszeren. Minél nagyobb és komplexebb egy társadalom, annál fontosabb benne a kölcsönösség és a kényszer, azonban a „rokonsági szelekció” mintái is fennmaradnak, még a legmodernebb szerkezetű társadalmakban is. (Van den Berghe, 1978)

A primordialista elméleteket számtalan kritika érte. A primordiális kötődéseket még Geertz tézisei előtt relativizáló módon leírta Shils, aki különbséget tett a modern állam nyilvánossága által megteremtett, civil kapcsolatformák és a családi, etnikai kötelékek természete között (Shils, 1957). Brass azt hangsúlyozza, hogy az etnikai kötelékek nem társadalmi adottságok, hanem nagyon is racionális döntések eredményei. A többnyelvűség, a rokonsági kapcsolatok lazulásával az ősi kötődések változhatnak, a csoporton belüli kapcsolatháló meglazulásával pedig megnő az elitek

szerepe a kötődések generálásában, a közösségi szimbólumok megteremtésében. Ebben már az instrumentalizmus nézőpontja jelenik meg: az elitnek hasonló szerepet tulajdonítanak modernista konstruktivisták/instrumentalisták is. Smith is elfogadja ezt az érvelést, és hozzáteszi, hogy a primordialista elméletek legnagyobb hibája, hogy az időtényezőt figyelmen kívül hagyják, vagyis nem foglalkoznak az etnikumok, a nemzetek és a nacionalizmus történelem különböző periódusait átfogó változásaival. A primordialisták csupán a kötődések leírására és értelmezésére összpontosítanak, és nem a folyamatok vizsgálatára, értelmezésére, vagyis arra, hogy mi e csoportok, közösségek „esszenciája”, és nem arra, hogy miképpen jönnek létre. Mindazonáltal a primordializmus Smith szerint a nacionalizmus kutatás egyik legfontosabb paradigmája.

A *perennialista* felfogás nagyon közel áll a primordialistához: a nemzetet szintén mint ősi, időtlen kategóriát fogja fel. A perennialisták – Hastings, Connor és részben Greenfeld – amellet érvelnek, hogy a nemzetek már nagyon régóta léteznek, jóval a középkor előtt, már az antikvitásban megnyilvánultak politikailag, de többük azt is elismeri, hogy a nacionalizmus, mint modern politikai tömegmozgalom, a modernitás terméke. Hastings (1997) szerint a nemzet és a nemzeti érzés Angliában a késő középkorban már bizonyosan létezett, a nemzet maga pedig ókori természetű kategória. A Bibliának helyi nyelvekre történő lefordítása fontos lépés volt a nemzeté válás folyamatában. Hasting szerint tehát a francia forradalmat követően megjelent nacionalista mozgalmak csupán a nacionalizmus egy újabb, második hullámát jelentették. Más szerzők (Grosby, Komoróczy) az ókori népeket, például az izraelieket és az örményeket is nemzeteknek nevezik, és kiemelik a vallás közösség-összetartó erejének jelentőségét. A nacionalizmus ezen első (ókori, középkori) korszakának összetartó erőjét a modernításban az állampolgárság koncepciója váltotta fel.

A perennialista nézőpont tehát az etnikai közösségek, a történeti népek és a modern csoportok azonosítását, illetve egy kontinuos fejlődésben való összekapcsolását képviseli, másrészt viszont nem tekintik a nemzeteket „természetes adottságoknak” (mint a primordialisták), inkább hosszú távú történeti és társadalmi jelenségeket, folyamatokat vizsgálnak.

Már ebből is következik, hogy a perennializmus nézőpontjának legalább két „határproblémája” van. Egyrészt az etnikai és nemzeti karaktert nem annyira esszenciaként, adottságként kell felfognia, hanem – sokkal inkább mint a primordializmusnak – folyamatos konstruálásnak. Ezzel a perennialisták nagyon fontos lépést tettek az etnicitás vizsgálatában: megfogalmazták azt a kiindulópontot, hogy az etnicitás folyamatosan konstruált, „termelt” jellegzetesség. Másrészt a perennialistáknak választ kellett adniuk arra a kérdésre, hogy amennyiben a nemzetek „régiek”, és fennmaradásukban az etnicitásnak oly fontos és folyamatos szerepe volt, miben áll annak a különbségnek a lényege, amely a nemzetek modernné válásával ténylegesen is beköszöntött.

A perennialista irányzat klasszikusa, Connor szerint a nemzeti identitás, a közösséggel kialakított mély, alapvetően pszichológiai természetű kapocs, amely „nem racionális természetű”, de ez nem jelent irracionálisat, inkább csak a racionális reflektálhatóságon túlit. A nemzet emberek olyan csoportja, akiket származási kapocs köt össze, a nemzeti közösséget egyetlen nagy családnak érzik. E kapocs – s itt tér el Connor koncepciója a szociobiológiáétól – nem feltétlenül jelent valós rokonsági kapcsolatot, közös ősokeket, sőt, legtöbb nemzet több etnikai csoportból alakult ki: a közös származás nem a történelem faktuális valósága, hanem átélt történelem.

Ez a nemzeti közösségben való létezés etnopszichológiai alapja (Connor, 1993; 1994).

Connor a vérségi kapcsolatok megkonstruálását még a modern nemzetek esetében is fontosnak tartja. Erre példaként az Amerikai Egyesült Államok alapítóit hozza fel: a Függetlenségi Nyilatkozat is hivatkozik a közös származásra, de nem közvetlenül, nem a bevándorlók közös származására (melyet már akkor sem lehet történeti tényként állítani), hanem „negatív módon”, és pedig az angolokkal kapcsolatban, akik megtagadták „a közös származást” (our common kindred). A közös származás megjelenik a Federalist Paperben is, és az alapító atyáknak e felfogása tükröződik ma az amerikai WASP-népeesség gondolkodásmódjában, amikor az angolokat rokonaiknak, önmagukat pedig államalkotó népnek (Staatsvolknak) tekintik (Connor, 1993: 380)

Az etnicitás folyamatos konstruálásának kérdését Fishman vizsgálta (1972; 1980), aki az etnicitást a „mindennapi élet ellenőrizetlen és nemtudatosított” létmódjaként határozza meg⁶², amelynek biológiai összetevője is van, anélkül azonban, hogy determináló szerepe lenne az etnicitás változásában. Fishman nem igyekszik különbséget megállapítani a premodern népek, etnikai közösségek etnicitása és a modern nemzetek etnicitása között, jóllehet, kiindulópontja ezt megkövetelte volna. Ugyanis amennyiben az etnicitás nem esszenciális adottság, nem „leírhatatlan” lelki diszpozíció (amint a primordialisták állítják), hanem folyamatosan konstruált közösségi identitás szerkezet, lehetetlen hogy ne jelenítse meg azokat a különbségeket, amelyek a premodern lét és a modern nemzet létmódja között vannak.

Az etnicitás folyamatosságát, de ugyanakkor a modernitás cezúráját is figyelembe vevő evolúcióját (folyamatos újrakonstruálását) tartja szem előtt Hutchinson is, aki elsősorban a premodern kulturális nacionalizmus szerepét vizsgálja a modern nemzetek kialakulásában. Az etnicitás a modern politikában szerinte nem a hatalomra, hanem a közösség meghatározására irányul; a hatalomra és a politikai közösségre való kettős irányulás pedig az egyik lehetséges kiindulópont, ahonnan értelmezni lehetne a premodern és modern etnicitás különbségeit:

Az etnicitás lényeges szervezőelv a jelenkori politikában, mely nem önmagában a hatalomra irányul, hanem annak a közösségnek a kötelekeire és morális tartalmára, mely fölött a hatalmat gyakorolják. A modernista politika szintén foglalkozik az identitás kérdésével, ám ezt az egyetemes egyenlőség, valamint az önmagát a »racionális« intézményeken és a »tudományos állam« (scientific state) által biztosított elvont szabadságokon keresztül megvalósító ember felvilágosodás kori normái szerint gondolja el. (Hutchinson, 2004: 331)

A kulturális nacionalizmusról Hutchinson három konklúziót fogalmaz meg: 1. a történelmi emlékezetnek kiemelkedő szerepe van a nemzetek kialakulásában; 2. általában konkurens nemzetdefiníciók léteznek, és közöttük a szomszédos közösségekkel való érintkezés tapasztalata dönt; 3. a csoportképzésben a kulturális szimbólumoknak van döntő szerepük (Hutchinson 1987: 29-30).

A perennialistákat is számos kritika érte, mert azzal, hogy a nemzetet korokon átnyúló, történelmi kategóriaként kezelik, nem tesznek nyilvánvaló különbséget az etnikum és a nemzet között. Legtöbbször elismerik ugyan a modernitásnak a nemzetekre gyakorolt hatását, azt azonban – kritikusai szerint – mégis másodlagosnak tekintik. Az esszencialisták válasza erre az, hogy épp a premodern

⁶² Joshua Fishman: *Social theory and ethnography: neglected perspectives on language and ethnicity in Eastern Europe*. In: Peter Sugar (ed.): *Ethnic Diversity and Conflict in Eastern Europe*. ABC-Clio, Santa Barbara CA, 84-85. Idézi: A. D. Smith: *Nationalism and Modernism*. Epigrafi, 2002, p.167.

előzmények és a kontinuitás fel-és elismerése az, ami a modern kor univerzalizáló hatása mellett megmagyarázza, miért van mégis különbség a modern nemzetek között.

A perennialisták közül talán Greenfeld elmélete (1992; 2004) nyújtotta a legtermékenyebb kiindulópontokat a nemzet, a nacionalizmus és a modern kor viszonyának újraértelmezéséhez. Ő is a nemzet és nacionalizmus premodern létezése mellett érvel (ezt a XVI. századi Anglia konkrét példáján végzett történeti szociológiai elemzéseivel bizonyítja), következtetései túlmutatnak a perennialisták tézisein, azon az elméleten, amely szerint a nacionalizmus már jóval a modernitás előtt létezett. Greenfeld szerint a nemzetnek nincs egyetlen értelmezése, csupán értelmezései vannak. A nemzeti identitás kialakulása megelőzte a nemzetek kialakulását, és különbözik minden más – osztály-, nyelv-, vagy vallásalapú – azonosítástól, ugyanis a nemzeti identitás olyan általánosított identitás, amely különböző értékek, eszmék köré épül, egyrészt kitalált, megkreált, másrészt viszont honosított eszmék, minták köré.

Greenfeld eredetiségét igazából azonban az adja, ahogy a nacionalizmus és a modernitás viszonyát szociológiailag is újfogalmazza: a nacionalizmust a tradicionális társadalmi struktúrák felbomlása által okozott zavarokra, pontosabban: a zavarok okozta anómiára adott válaszként határozza meg. Úgy véli: a nacionalizmus a tradicionális elitek válasza helyzetük bizonytalanná válására, arra a státusinkonzisztenciára, amelyet a modernizáció kezdetén, de még a középkorban megtapasztaltak (Greenfeld, 2004: 187).

Az esszencialista irányzaton belül az *etnoszimbolista* irányzat az, amely a tudományos diskurzusban a modernisták, és az instrumentalizmus elméleteinek erős kritikai megfogalmazását nyújtja, de ugyanakkor nagyon sokat át is tud venni a modernistáktól. Az etnoszimbolisták a múlt szerepét hangsúlyozzák a nemzetkonceptiók tartalmának, illetve a nemzetté válás folyamatának a megértésében – ebben lényegében közös az álláspontjuk a perennialistákéval. Amiben eltérés van a két irányzat között, az az, hogy miképp teremtik meg az etnicitáson és a nemzeti identitáson belül a kontinuitást. A perennialisták inkább a primordialisták által is elismert identitáselemek (nyelv, kultúra, szokások stb.) folyamatosságát hangsúlyozzák, míg az etnoszimbolisták a szimbólumok és mítoszok folyamatos fennmaradását tartják fontosnak, ezek az állandóság erejével rendelkező, megújító elemek. Az *etnoszimbolista* irány két meghatározó képviselője: John Armstrong és Anthony D. Smith.

Armstrong szerint, aki főleg a középkori európai és az ókor közel-keleti népeinek elemzésével foglalkozott, a nemzetek a múltban jöttek létre, hiszen a különböző csoportidentitások már ekkor kialakultak. A nemzetek és etnikumok kapcsán a kiterjesztett időbeli perspektívának (*longue durée*) van rendkívül fontos szerepe. A kontinuitást a szimbólumok, a kommunikáció és a mítoszok biztosítják, amelyek a közösségi határokat is kijelölik. Az etnikai és a premodern nemzeti identitások kialakulásában Armstrong a „mi” és az „ők” szembenállást, a Barth (1969; 2004) által bevezetett „etnikai határtermelést” tekinti modellnek, tehát az etnikai kontinuitást szociális kategóriaként vizsgálja. A „határőrök” szerepét ebben a folyamatban a szimbólumok töltik be, irányítván a „mi” és az „ők” szétválasztását. A szimbólumok mellett a mítoszok legitimáló szerepet kapnak: biztosítják a szimbólumok fennmaradását, melyeket magukba foglalnak. A mitikus struktúrák között – melyek összekapcsolódva *mythomoteur*-t alkotnak (Armstrong, 1982: 8-9) – egyes népek esetében a vallás vált alapvetővé; Armstrong e tekintetben a zsidók és az örmények példáját hozza fel.

Armstrong a múlt felől tekint a jelenbe, az irányzat legjelentősebb teoretikusa, Smith viszont fordítva: szerinte a nemzetek kialakulásához a premodern etnikai csoportokat kell elemezni, az etnikumokat, amelyek egy megnevezett emberi népséget jelölnek, közös származással, mítoszokkal, történelemmel, kultúrával és egy bizonyos területhez való kötődéssel, közös szolidaritással rendelkeznek. Ezekből jöttek létre később modernizációs folyamatok eredményeképpen a nemzetek. Számára a modernizáció a kapitalizmust, a szekularizációt, a tömeges oktatás megjelenését jelenti. Ez az irányzat tehát elismeri a modernitás jelentőségét, de a nemzetek gyökereit mégis a premodernitásba helyezi. Smith-nél a nemzet „az emberek egy csoportja, amely közös és megkülönböztető kulturális elemek, egy egységes gazdasági rendszer, a közösség minden tagjára kiterjedő állampolgári jogok és kötelezettségek birtokosa, illetve a közös tapasztalatokból és területbirtoklásból eredő szolidaritás érzéssel rendelkezik” (Smith, 1973; 2002: 196). A közös tapasztalat és a szolidaritás érzése alapvető, Smith e tekintetben a nemzetek premodern előzményeit, a nemzetet létrehozó „etnikai mag” örökségét alapvetőnek tekinti, és ez egyes nemzetek (zsidók, görögök) esetében az ókorig nyúlik vissza. Az örökség az idők során folyamatosan változott ugyan, jellegzetes mivolta azonban mindig felismerhető volt mint maga a nép, mind a kívülállók számára, és „a kultúrák megkülönböztetése legalább olyan fontos tényező volt akkor, mint most”, különbség csupán abban volt, hogy a premodern időkben a kulturális sokféleség szerepe inkább társadalmi, mint politikai téren volt jelentős (Smith, 2004: 208).

Smith rendkívül fontos (és még kiaknázatlan) eszmefuttatásában a premodern nemzetek tipológiáját is megalkotja. Megkülönbözteti a „laterális” és „vertikális” etnikai közösségeket, amelyek eltérő módon hozták létre nemzetüket, és ez az illető nemzet modern kori arcélét is meghatározta. A „laterális” vagy „vízszintes” etnikai közösségek amennyire „szélesek” voltak területileg, annyira nélkülözték a társadalmi mélységet. Laterális etnikumokból alakult ki a francia vagy a német nemzet, amelyben a felsőbb osztály alkotott egy „etnikai magot”. Az uralkodó „etnikai magnak” azonban sikerült olyan olyan szilárd és átfogó adminisztratív apparátust kiépítenie, „amelyet a kulturális szabályozás eszközeként is felhasználhatott, s ezáltal egy új és tágabb kulturális identitást volt képes definiálni” (Smith, 2004: 214). A „vertikális” vagy „demotikus” etnikumok nemzetté válásában az igazgatási szervezetnek nem volt közvetlen szerepe; ezekben a közösségekben a „kulturális mítoszok, jelképek, emlékek és értékek közös készlete nemcsak nemzedékről nemzedékre öröklődik, hanem a közösség által elfoglalt területen vagy a közösség által alkotott zárványokban, valamint a teljes szociális vertikumban elterjedt” (Smith, 2004: 218). A nemzetté alakulásnak ez az útja inkább Kelet-Közép-Európát jellemezte, főleg a birodalmi kötelékekből kiszabaduló etnikumok esetében, amelyeknél a „nemzetnevelő értelmiség” volt az átalakulás motorja. Ennek az értelmiségnek volt a feladata az etnikai múlt „újralfedezése”, az új közösségi önmeghatározások és célok kidolgozása. A folyamat, írja Smith, „megfordította a vallásos önképet: a megváltás passzív, de kiválasztott edényeként funkcionáló és az isteni üzenetnek alárendelt »nép« helyett ez az üzenet és a benne foglalt megváltásetika mint a történelemben kifejlődött népszellem legmagasabb rendű kifejeződése és alkotása jelenik meg” (Smith, 2004: 220).⁶³

Az etnoszimbolistáknak számos bírálója akadt. Breuilly szerint ebben az irányzatban az intézmények és a struktúrák szerepe alábecsült:

⁶³ Smith e gondolatmenete jelentős mértékben összecseng Bibó István azon okfejtésével, amelyben a közép-európai nemzeti intelligencia saját hivatásáról alkotott képét vizsgálja (Bibó, 1997: 34-44).

Az intézményeken kívül helyezett identitás problémája – főleg azon intézmények tekintetében, amelyek nagy kiterjedésű földrajzi és társadalmi terek ellenére össze tudják kötni az embereket – az, hogy csupán töredékes, folyamatosságnélküli és időleges lehet. (Breuilly, 1996: 151)

Smith önmaga is megfogalmazza az irányzat kritikáját, és kiemeli a múltba visszatekintő szemlélet hiányosságait.⁶⁴ Mindazonáltal kitart eredeti elképzelése mellett, miszerint az etnikai nacionalizmus fontos premodern megalapozottságot kap a kulturális és társadalmi tényezők révén. Bár figyel Gellner modernizmusára, átveszi tőle azt, hogy a modern nacionalizmus – vagyis a nacionalizmus politikai formája – lényegesen eltér a premodern formáktól, mégis bírálja Gellner teóriáját. Szerinte a gellneri tézis legnagyobb hiányossága, hogy eltekint a történeti-kulturális előzményektől. Bírálja Gellnert amiatt is, hogy a premodern történelmi, etnikai és kulturális tényezők létezésének nem szentel megfelelő figyelmet, és számára ezek a tényezők csupán egy olyan halmazt jelentenek, amelyből a nacionalista elit kiválaszthatja a neki tetsző és megfelelő elemeket. Smith bírálata alapján egyértelmű, hogy Gellner – egyébként szuggesztív, sodró érvelésű – elméletének a legnagyobb hiányossága, hogy a modernitás komplex folyamatait csupán az iparosításra szűkíti. Eltekint mindattól, ami Smith szerint a premodern történelemben a legfontosabb: a vallás és a szociális struktúra összefüggéseitől, az értelmiségi történelmi szerepvállalásától, az „átmenet” (a modernista nacionalizmus korába való érkezés) sajátosságaitól. Gellner – mondja Smith, visszavervén az etnoszimbolizmussal szembeni kritikát – általános, sajátos történelmi keretek nélküli jelenségnek tekinti a nemzetet: a nemzet és a nacionalisták akarat nélküli, sodródó szereplői ennek az átmenetnek, és maga a nemzeti jelenség, annak ideológiai-mozgalmi hajtóereje, a nacionalizmus nem egyéb, mint az iparosodás formája (Smith, 2002: 49).

Az *instrumentalisták* (akiket másképpen *kontruktivistáknak* is neveznek) az eddigiek alapján több érvet kaphatnak a perennialistáktól és az etnoszimbolistáktól, mint a modernistáktól. Mégis, számos instrumentalista nézőpont a nemzet tisztán modernista megközelítése alapján is megfogalmazható.

Az instrumentalisták szerint az etnikai és nemzeti identitás rugalmas és változó; ennek következtében a csoportok etnikai határai könnyen változnak, illetve változtathatóak. A változás okairól és eszközeiről ugyanakkor nagyon eltérőek az instrumentalisták elképzelései: lehet szó gazdasági, társadalmi vagy politikai folyamatokról, illetve ezek kombinációjáról. Az egyén adott esetben több etnikai csoport tagja is lehet.

Hobsbawm és Ranger a konstruált tradíciókról szóló művében (1983) részletesen kifejti, hogy a nemzetek fiatal konstrukciók, bármennyire is szeretnek antik múltjukkal előállni. Ezért a nemzeteket nem lehet igazán megérteni, ha a tradíciók folyamatos újra fel-, és kitalálását nem vesszük figyelembe. Hobsbawm és Ranger szerint a nemzet kreált entitás, amely valójában – a historizáló látszatok ellenére – meglehetősen fiatal szimbólumokból és diskurzusokból áll. Szerintük a konstruált tradíciók a következőképpen definiálhatók: „olyan gyakorlatok összessége, melyek általában nyíltan és hallgatólagosan elfogadott szabályok által meghatározottak, rituális és szimbolikus természetűek, és amelyek bizonyos értékek és viselkedési normákat hívatottak az egyéneken rögzíteni, és amelyek a múlttal nyilvánvaló kontinuitásban állnak” (Hobsbawm – Ranger, 1983: 1). A konstruált tradícióknak számtalan példáját felsorolják, mint például az angol parlament XIX. századi, gótikus

⁶⁴ Átvettem a nemzetek és a nacionalizmus modernitásának eszméjét, ahogy az illik Ernest Gellner hallgatóihoz – írja (Smith, 2002: 196)

stílusban történő újjáépítését, vagy a „May Day” ünnepek példáját. A Hobsbawm – Ranger szerzőpáros kifejti, hogy az új tradíciók kitalálása mindig válasz valamely új helyzet teremtette kihívásra, és voltak olyan korszakok a történelemben, amikor tömeges volt a tradíciók ki-, és feltalálása, mint például az 1870 és 1914 közötti periódus.

Az instrumentalizmus egyik paradigmaalkotó szerzője, Anderson szerint a nacionalizmus a XVIII. század találmánya, a nemzet mint „képzelt közösség” korábbi, de az újkorban felbomló rendszerek (vallás, dinasztikus államok) helyébe lép, látszólag a történelem folytatásaképpen:

A vallásos hit gyengülésével a szenvedés, amelyet a hit részben csillapított, nem tűnt el. Nincs többé paradicsom? Semmi sem teszi a fatalitást még inkább önkényessé és véletlenszerűbbé. Abszurd a megváltás gondolata? Semmi sem teszi még inkább szükségessé a kontinuitás valamilyen egyéb variánsának kimunkálását. Amire akkor szükség volt, az a fatalitásnak kontinuitássá, az esetlegességnek és véletlenszerűségnek pedig jelentéssé való szekuláris átalakulása. Ahogyan a későbbiekben látni fogjuk, kevés dolog alkalmasabb erre, mint a nemzet eszméje. ... A nacionalizmus mágiája abban áll, hogy a véletlenszerűséget sorssá, rendeltetéssé változtatja. (Anderson, 2004: 81)

A nemzet tehát a modern világból eltűnő, de igényelt *sorszerűség*, fatalizmus eszköze. De nemcsak metafizikai eszköz, Anderson az eszközzel való élés folyamatát is részletesen leírja, és ez már társadalomtörténeti folyamat.

A közvetlen eszköz: a nyomtatás és a nyomtatott termékek piacának megjelenése, ennek eredményeképpen a történelmi hősök és események is közel kerülhettek az átlagemberhez. Azáltal, hogy az emberek a közös múltból olvashattak, kezdett kialakulni bennük egyfajta nemzeti tudatosság. A nyomtatott médiumok piacának főszereplői az írók, újságírók, történészek, zeneszerzők szerepe nagyon fontossá vált, hiszen ők írták meg az ókori történeteket és mesélték el a nemzet aranykorának legszebb időszakait. E piac azonban ugyanakkor egyre nyitottabbá vált, a közoktatás általánossá és standardizálttá válásával egyre többen be tudtak kapcsolódni a „közös mesélésbe”, részt vehettek a nemzet „létrehozásában”. A konstruálásban való részvétel a beszélt nyelv státuszának megváltozása nyomán vált tömeges lehetőséggé. Egyrészt arról van szó, hogy a beszélt nyelv átvette a holt és a szakrális nyelvek helyét, immár a társadalom presztízstermelő helyévé vált, másrészt viszont maga is átment egy standardizáción – főleg ott, ahol a beszélt nyelvnek egymástól eltérő változatai, dialektusai voltak (Anderson, 2004: 104-108).

Sajátos instrumentalizmust képvisel Nagel és Olzak versenyelmélete (1986), amely azon a feltételézésen alapszik, hogy az etnikai identitás megjelenése illetve újra-megjelenése azon kollektív akciók függvénye, amellyel a különböző csoportok versenybe szállnak a szűkös forrásokért.

Az instrumentalizmus másik meghatározó alakja, Barth az „etnikai határok” létrehozását és fenntartását nevezte meg azon eszközként, amellyel az elitek élnek. Barth szemléleti és módszertani tézisei a következők voltak: 1. Az etnikai identitás a társadalmi szerveződés jellegzetes vonása és nem valamilyen kulturális tradíció (vagy más természetű szellemi aggregátum) kifejeződése; 2. Ebből következően az etnikai és nemzeti identitás kérdését a csoporthatárok és a rekrutáció kérdéseként kell vizsgálni, és nem a határokon belül levő kulturális anyag rendezése, perpetuálása, megőrzése problémájaként; 3. Az etnikai csoporttagság identitás kérdése, ezért besoroláson és önbesoroláson alapul, a csoport maga pedig csak azáltal marad fenn, ha tagjai elfogadják e besorolás és önbesorolás logikáját; 4. Az etnicitás szempontjából azok a kulturális különbségek játszanak kiemelt szerepet, amelyekkel az illető csoport saját különállóságát és határait jelzi; 5. Végül, az etnikai

politikának vállalkozásjellege is van: az, hogy a politikai vállalkozást folytató vezetők miképp mobilizálják közös cselekvésre az etnikai csoportokat, az nem feltétlenül a „népakaratot” (a csoport akarát) vagy kulturális tradíciót (ideológiát) fejez ki, viszont meghatározó lehet a határfenntartásban (Barth, 2004: 261-262). Bár koncepciójának első kidolgozásakor (Barth, 1969) csupán az etnikai határokra és az elitekre összpontosított, később az államiság szintjeit is figyelembe vette (Barth, 2004). Ezeken a szinteken (mikroszint, középszint és az állami politika makroszintje) különböző aktorok különböző eszközökkel vesznek részt az identitás alakításában. Az etnikai határmegvonás tekintetében Barth főleg a közép- és a makroszintet tartja fontosnak. Míg mikroszinten az egyéni identitás van előtérben, középszinten azok a folyamatok mennek végbe, amelyek kollektívumokat hoznak létre. A vállalkozás, a vezetés és a retorika szintje ez, itt rögzülnek a sztereotípiák, ez a szint tereli mederbe az emberek mikroszintű önkifejezését, „csomagtervet és/vagy választásokat állít elébük, és itt nyer formát az etnicitás határainak és dichotómiáinak számos aspektusa”. A harmadik szint az állami politika makroszintje, „a törvényesen megalkotott bürokráciáké, amelyek formális kritériumok alapján osztogatnak jogokat és emelnek érvényre ideológiákat, nem utolsósorban a nacionalizmus eszméit, amelyek gyakran körmönfont módon ráépülnek az etnicitásból fakadó identitások némelyikére” (Barth, 2004: 269).

Az instrumentalista-konstruktivista teóriát sok kritika érte. Smith szerint, aki az irányzat legfőbb kritikusa, az instrumentalista tézis figyelmen kívül hagyja a tömegek szerepét és ráhangolódásuk képességét a felülről jövő kezdeményezésekre. Továbbá: az elit nem szelektálhat önkényesen a kulturális elemekből, a múlt tradíciói közül, és az elmélet olyan fontos jelenségekre, mint a haza iránt érzett szenvedély, vagy egyes esetekben a hazáért vállalt halál sem ad magyarázatot.

Ugyanakkor Smithnek módszertani kifogásai is vannak az instrumentalista előfeltevéssel szemben, amely szerint a nacionalizmus változatai mögött csakis elitcsoportok racionális érdekei rejlenek, illetve amely szerint elitek érdekeik alapján manipulálják a tömegérzelmeket. Valójában, írja, a racionalitás ott is jelen van, ahol hajlunk azt feltételezni, hogy csupán szubjektív jelenségekkel van dolgunk: van egyfajta racionalitása a romantikának, s egyfajta logikája a nacionalizmusnak is (Smith, 2002: 81). A módszertani kérdések során felmerül még az is, hogy a barthi, tehát tisztán tranzakcionális módon felfogott identitásépítés eredményei hogyan hozhatók összhangba a szintén modern, de a „kulturális tartalmakra” összpontosító vizsgálódásokkal (Assmann, Armstrong).

Mindazonáltal az instrumentalizmus nézőpontja – és ennek tranzakcionalista változata – rendkívül produktív lehet napjainkban a média és információs társadalom körülményei közepette. A modern társadalmi diskurzusnak, amely a „posztmodern” tömegdemokráciák korában az identitáskonstrukció eszköze és helye, az etnikai identitás alakításában sokkal inkább „instrumentalista”, mint „esszencialista” szerep jut, és ez nem tárható fel a tranzakcionális működés leírása nélkül.

Ami a vita tág keretét, az esszencializmus és az instrumentalizmus eredeti szembenállását illeti, megállapítható, hogy a különböző elméletek megjelenésével, finomításával a szembenállás élessége elmosódott. Több olyan nézőpont is van (például a szimbólumok szerepével és a diskurzivitással kapcsolatos álláspontok), amelyeket immár mindkét oldal beépített finomított elméleteibe. Az is világossá vált, hogy az eredeti ellentét feloldható valamilyen evolucionizmusban; ennek néhány eleme: 1. az etnikai tudatról a nemzeti identitásra (a premodernitásra) való átmenet feloldása valamilyen *longue durée*-ben (amely mellett azt az érvelést lehet felhozni, hogy a valós történeti folyamat mindig ezt tartalmazza, vita

csak ideáltípusok közt van, mivel a folyamatok – a történeti tanulmányok hiánya miatt – nem ismertek); 2. a múlt és az identitás „felfedezése” és „újra-felfedezése” közötti különbség elmosódása (a különbség relativitására a hermeneutika hívta fel a figyelmet). Általában is: jelentős fogalmi lemaradottság (conceptual gap) tapasztalható a középkori és modern nemzetre vonatkozó elképzelések összekapcsolásában.

Az „esszencialista” és az „instrumentalista” nézőpontok közti vita mindazonáltal nem szűnt meg, a két kifejezés használata azonban egyre inkább csak a kölcsönös pozicionálást szolgálja, és nem világos teoretikus álláspontok megjelölésére szolgál (Hale, 2004).

III.1.3. Etnikai versus közpolgári nacionalizmus

A nacionalizmus kifejezésnek, ahogy azt a köznapi és a tudományos nyelvben használják, Smith szerint négy értelem tulajdonítható, éspedig a következők:

1. a nemzetek kialakulásának általános folyamata, amelyet „nemzetépítésnek” is neveznek a szakirodalomban (sokszor az államépítéssel összekapcsoltan);
2. a nemzeti érzés, azaz a nemzethez tartozás érzése, attitűdje, tudata, valamint ezen érzés és hovatartozás fenntartására való törekvés;
3. a nemzeti státus elérését vagy fenntartását politikai célul tűző mozgalom, az ezt szolgáló tevékenységek;
4. tan, tágabb értelemben vett ideológia, mely középpontjába a nemzetet, annak igényét és autonómiáját helyezi (Smith, 1995: 9)

Emellett több szerző (például: Kohn, 1967; Plamenatz, 1995; Smith, 1995; Hutchinson, 1987; Hobsbawm, 1997) különbséget tesz a „politikai” és „kulturális” nacionalizmus között is; egyesek pedig ennek változataként etnikai és közpolgári nacionalizmusról beszélnek. E különbségtétel nem csupán a politikai és kulturális nemzetkonceptió közötti (francia-német) vitát folytatja, hanem újabb ideológiai dimenziókkal is kiegészíti mind a közgondolkodást, mind pedig a nacionalizmuskutatókat.

A politikai-kulturális dichotómiát először Kohn fogalmazta át a nyugati és a keleti nacionalizmus ellentétévé, még a második világháború idején (Kohn, 1967 [1944]). Különbséget tett a nacionalizmus racionális megegyezésen, a polgárok szabad döntésén alapuló, elsősorban az angolszász világot jellemző „nyugati” formája és a német romantikusok által megfogalmazott – vérségi kapcsolatokon és nyelvi összetartozáson alapuló – „organikus” nemzetfelfogás, a „keleti” nacionalizmus között, amely szerinte a teljes, Rajnától keletre eső térséget átfogja. A klasszikus nemzetfelfogásbeli kettősségéről a nacionalizmus-tipológia kettősségére való áttérés annak is jele volt, hogy a nemzet kérdésével foglalkozó, bővülő szakmunkák révén kezdett tudatosodni, hogy különbséget kell tenni a nemzet (mint politikai és/vagy kulturális közösség) valamint a nemzetépítés (mint azt változatos történeti feltételek közt célul tűző kulturális és/vagy politikai mozgalom) között. Kohn a különbségtételt szociológiai összefüggésben próbálta megragadni: a nacionalizmus jellegét ahhoz kapcsolta, hogy terjesztésében a polgárságnak jutott-e szerep. A fejlett polgársággal rendelkező államok a racionalista nacionalizmus útjára léptek, a polgárság hiánya, illetve gyengesége viszont az „organikus” „keleti” nacionalizmusnak nyitott utat. Ugyanakkor ez a különbségtétel újabb fontos körülmények felismerését és ideologizálását tette lehetővé.

Hobsbawm (1997) a két nacionalizmustípus mellett a nacionalizmus elemzésének két típusát is megkülönbözteti. Politikai nacionalizmusnak a francia forradalom

hagyományaként megszületett a polgári, demokratikus jellegű, tömegeket megmozgató nacionalizmust tekinti. Ez a típus Európában 1830 és 1870 között fejlődött ki, Franciaországon kívül főleg Németországban, Olaszországban és Magyarországon. Hozzája kapcsolódóan egy „küszöbelv” is megfogalmazhatóvá vált, amely szerint csak a kapitalista piac létrehozásához kellően nagy területtel és kellően népes lakossággal rendelkező nemzeteknek van joguk az önrendelkezésre, saját szuverén államhoz.

A politikai (közpolgári) nacionalizmussal szemben létezik egy etnikai („etnolingvisztikai”) nacionalizmus, amelynek segítségével a kis csoportok hangot adnak azon joguknak, hogy kiváljanak a nagy birodalmakból, és létrehozzák – nyelvi és/vagy etnikai alapon – saját államukat. Ez a nacionalizmustípus volt a domináns a kelet-európai térségben 1840 és 1914 között, és ez került ismét az előtérbe 1970 és 1980 között, azt követően, hogy az antikolonialista mozgalmak politikai nacionalizmusa Ázsiában és Afrikába kifulladt.

Hobsbawm az 1870-1914 közötti időszakot tekinti a nacionalizmus kora kritikus periódusának, a polgári-demokratikus (politikai) nacionalizmusok ekkor fordultak át „etnikaiba”, és ez szerinte fontos következményekkel járt. Érvényességét veszítette a „küszöbelv” – immár minden embercsoport, amely magát nemzetként definiálta, önrendelkezési jogot követelt magának. Ugyanakkor számtalan „nem történeti” nemzet is kivívta államiságát, és ez az etnikai és nyelvi kritériumokat állította az előtérbe.

Plamenatz a nacionalizmust úgy határozza meg, mint „azoknak a népeknek a reakciója, amelyek kulturálisan hátrányos helyzetűnek érzik magukat” (Plamenatz, 1995: 56). Rousseau-ból és Herderből, kettejük klasszikus különbségéből indult ki, de úgy gondolta, hogy a nacionalizmus igazából később jelent meg, amikor a kultúra veszélyeztettségének a tudata egyértelműbbé vált. Európában ezt a veszélyeztettség-érzést elsősorban a franciák váltották ki előbb a németekben, de később más nemzetekben is. Az európai kulturális nacionalizmus tehát a francia példa nyomására alakult ki a XIX. században, a németek, az angolok, az olaszok körében. E népek a franciák mintájára, a politikai nacionalizmus eszközeivel megvalósították állami egységüket. Nacionalizmusuk, még ha fel is mutatott antiliberális vonásokat, alapvetően nem volt antiliberális, illetve csak akkor, ha a politikai egységét elérte nép háborúban megvert, megalázott néppé vált.

Plamenatz ettől a nyugati nacionalizmustól különbözteti meg az általa keletinek nevezett nacionalizmust, amelyet a szlávok körében, valamint Afrikában, Ázsiában és Latin-Amerikában fedezett fel. A szlávok valamint az afrikaiak és ázsiaiak a nyugati eszmék és gyakorlat terjedése miatt egy számukra idegen civilizációba kerültek, és tudatosították, hogy örökölt eszméik, szokásaik alkalmatlanok arra, hogy általuk a fejlettebb népek szintjére emelkedjenek (Plamenatz, 1995: 60).

A keleti nacionalizmus egyszerre modellkövető és versenyelvű. Modellkövető abban – írja Plamenatz –, hogy a Habsburg-monarchia területén élő szlávok átvették a német kulturális nacionalizmus eszméjét, azt hogy „a nép számára fontos a kulturális identitás megőrzése, »az önmagukhoz való hűség«, »saját génuszuk követése« és az, hogy ne engedjék magukat idegen módszerek által eltéríteni – mert különben terméketlenség és másodrangúság sújtja őket” (Plamenatz, 1995: 62). Versenyelvű pedig abban, hogy ez volt a szlávok válasza arra a világra, amelyben a társadalmi mobilitás felgyorsult, a kereskedelem és a kozmopolita kultúra gyorsan terjedt. A válasz akkor született, amikor a szlávok társadalmi bázisa átalakult, és a hagyományhű, önfenntartó falu helyébe a városi társadalmak vonzereje lépett. A társadalmi átalakulásnak ez a forradalma a Habsburg-monarchia területén olyan

népek vezetésével történt, akiknek a nyelve és kultúrája (elsősorban a német, majd a magyar) jobban illeszkedett a Nyugaton végbement folyamatokhoz. Vagyis: a Habsburg-birodalomban a kis szláv népek számára azon imperializmussal analóg jelenség volt, mint amelyet az Ázsiába és Afrikába való európai behatolás eredményezett (Plamenatz, 1995: 62)

A nyugati nacionalizmus tehát nem „politikai” vagy „kulturális” jellegű, hanem azoknak a népeknek a nacionalizmusa, amelyek bár valamilyen okból hátrányban érzik magukat, kulturális felvérteztségük révén mindazonáltal gyorsan a terjedő és sikert hozó normák útjára tudtak lépni. A keleti nacionalizmus sem Herder nacionalizmusa már, hanem azoknak a népeknek a nacionalizmusa, akiknek ősi kultúrája nem igazodott a kozmopolita, de egyre dominánsabb normákhoz, viszont akik szükségesnek érzik az átalakulást és felemelkedést (akiket „elmaradottnak” tekintenek, de akik le akarják küzdeni elmaradottságukat). A keleti nacionalizmus valójában két, önmagában is ellentmondásos utasítást hordoz: a domináns idegen, betolakodó elem, norma elutasítását és annak utánczását, a saját normák szerinti túlszárnyalás igényével. Az ellentmondó utasítások nem lehetnek sikeresek, mert a

népek ... nem vetik el mindenestül saját kultúrájukat; nem is próbálkoznak vele, és amennyiben mégis, csak részben sikerül nekik. A régi gondolkodás- és érzésmódok még azoknak a radikálisoknak és forradalmároknak a gondolkodásában is továbbélnek, akik saját elképzelésük szerint tudatosan szakítottak a múlttal. (Plamenatz, 1995: 65)

Kohn, Hobsbawm és Plamenatz értelmezései (amelyek további szerzőknél is megtalálhatóak) többé-kevésbé egy etikai-normatív értelmezést is tartalmaztak, illetve további normatív dichotómiák számára készítették elő a terepet. Ezekben az értelmezésekben a közpolgári, illetve a nyugati nacionalizmus a pozitív, a „jó” nacionalizmus, míg az etnikai, a keleti a negatív és a „rossz” (Kántor, 2000). Ez a normativitás már nem a leíró-értelmező társadalomtudományt, hanem ideológiákat közvetít (jóllehet, esetenként a normatív politikai filozófia igényeit is kielégíti).

E szemlélet tágabb kerete a liberalizmus és az identitás konfliktusához kötődik, amelynek második világháború utáni történeti dimenziójában Schöpflin (2003f) négy trend összekapcsolódását mutatta ki. Az egyik az a heves elutasítás volt, amelyet a náciizmus és a fasizmus váltott ki, minthogy mindkettőt a nacionalizmus természetzerű következményeként értelmezte a nyugati közvélemény. Ennek még előzményül szolgált az a tapasztalat is, amely a Népszövetség tevékenységét bénította számtalan kisebbségi konfliktussal a két világháború között.

A második trend az európai integrációval vette kezdetét: az integrációval előtérbe került az a felfogás, hogy „a nemzetet fel kell oldani, mert a hozzá kapcsolódó értékrendszer destruktív és reakciós, és ez bizonyos fokig még a gaulle-izmust is túlélte” (Schöpflin, 2003f: 148-149)

Harmadsorban, az előbbi trenddel összefüggésben az a konklúzió is körvonalazódott, hogy az identitáspolitikák fölöslegessé váltak. A Nyugat uralkodó közfelfogása szerint a jólét eltöröl minden különbséget, és az etnicitás immár nem jut szerephez, már csak azért sem, mert a gazdaságban kontraproduktív tényező lenne. Innen tekintve teljesen logikus, hogy a Nyugatnak miért olyan nehéz elfogadnia Közép- és Kelet-Európa etnikai diskurzusait: ezek ugyanis „a maguk eleven ellenpéldáival kikezdi a Nyugat saját univerzalisztikus narratíváit” (Schöpflin, 2001). A Nyugat önértelmezésének ez a közvetett megkérdőjelezése váltja ki – ellenhatásként – az etnicitás folyamatos nyugati démonizálását, és egyes etnikumok – például a szerbek – céltáblává tételét.

Végül megemlítendő a nyugati liberális demokráciák marxizmus-leninizmussal vívott nagy párviadala. Mindkettő a gazdaságot, a jólétet tekintette az identitás keletkezési helyének, a kultúrától pedig eltekintettek. Azaz: „egyszerűen nem látták, hogy a kultúra továbbra is szerepet játszik mint a politika meghatározó tényezője”. Két „hegemón beszédmód” kapcsolódott össze, és ezzel – legalábbis 1989-ig – marginalizálták a másfajta beszédmódokat (Schöpflin, 2003f: 149). A két beszédmód uralkodóvá válását a hidegháború korszaka mindkét oldalon segítette, a maga – liberális illetve kommunista – univerzalisztikus szemléletével.

Az már sajátosabb politikai vetülete a nacionalizmus kérdésében folytatott univerzalizmus-partikularizmus-vitának, hogy azon kelet-közép-európai országokban, ahol a történeti kisebbségek politikai alanyiságot (párt- és parlamenti képviselőket) szereztek, és közjogi kezdeményezésekben is benyújtották igényeiket, a belpolitikai vitákban is megjelent e dichotómia. A kilencvenes években az államot birtokló többségek politikai képviselői a partikularizmusoktól megtisztított „politikai nemzetet” tették meg követendő modellnek azokkal a kihívásokkal szemben, amelyet a nemzeti kisebbségek politikai alanyisága, az identitáspolitikák iránti igény jelentett (Bakk, 2002: 36-37). Az 1989 előtt uralkodóvá vált „nyugati” univerzalisztikus menühez nem illeszkedő, partikuláris kisebbségpolitikák az európai integrációs folyamatban diszkurzív hátrányba kerültek, illetve alkalmazkodniuk kellett ehhez a menühöz (ami a kisebbségi jogok „emberjogi” hangszerelését helyezte előtérbe az autonómia-követelések rovására). Amennyiben nem sikerült alkalmazkodniuk, a partikularizmus „premodern lovagjaiként” tűntek fel.⁶⁵

Az univerzalizmus-partikularizmus vita e kétértelmű szakaszában tehát hiába ragaszkodnak azonos módon a nemzeti/etnikai többségek és kisebbségek saját identitásukhoz, ez nem jelenik meg azonos módon. Miközben a többségi ragaszkodás lefordítható egy tiszta „modernizációs” nyelvre (az állam és a demokrácia tökéletesítésének nyelvére), a kisebbség viszont mindaddig „premodern” hivatkozásokra kényszerül, amíg a többségi és kisebbségi elit közötti vita a többség által preferált modernizációs diskurzus terepén folyik (Bakk, 2002: 37).

III.2. A nemzet mint politikai közösség

III.2.1. A modernizmus paradigmája

A nemzetről és a nacionalizmusról kidolgozott elméletek zöme a modernitásnak tulajdonít meghatározó szerepet a nemzet kialakulásában. A politikai és kulturális nemzet európai ideáltípusainak hagyományos szembenállása tulajdonképpen az európai politikai modernitás két útját rögzíti. A politikai nemzet fogalma a francia jakobinus állam modernitásmodelljének felel meg, a kulturális nemzet fogalma

⁶⁵ Az 1998-as év egyik legérdekesebb ideológiai vitájában a filozófus Horia-Roman Patapievi a következő kifejezéseket használta a Romániai Magyar Demokrata Szövetség (RMDSZ), az erdélyi magyarság pártja politikai céljainak jellemzésére: „bezárkózás és szegregáció”, „szeparálódás” stb. (lásd Horia-Roman Patapievi: *Minorități imperiale*. „22”, 1998. szeptember 22-28). Patapievi cikkében kifejti, hogy az erdélyi magyarság „birodalmi kisebbség”, mivel „öntudata nem modernizálódott”, és ezt azzal a sajátos történeti fejlődéssel magyarázza, hogy a politikai modernizáció e kisebbséget, mint *uralkodó kisebbséget* (mely a magyar nemességgel, mint a politikai etnicitás hordozójával azonosult) a *számbeli kisebbségnek* a modern tömegdemokráciában kijutó, politikailag is *alávetett* helyzetébe kényszerítette.

viszont a német polgárság lassúbb térfoglalásának (a Bildungsbürgertum feudalizmussal való kiegyezésének) a koncepcionális lenyomata.

Az esszencialista–instrumentalista ellentét a kulturális antropológia nézőpontjainak előtérbe állításával változtatott ugyan a klasszikus ideáltípusok ellentétén, azonban nem törte meg a nemzetkoncepciók fejlődésének azt a fő irányát, amely a modernitásnak meghatározó szerepet tulajdonít. Az újabb nézőpontok – a primordialista, perennialista és etnoszimbolista koncepciók megjelenése, illetve az instrumentalizmusnak az a jelentős eredménye, amely a modernizáció több útjának a lehetőségére figyelmeztet – csupán annyit értek el, hogy a nemzet tisztán modernitásból való eredeztetése mellett elfogadtatták azokat az elképzeléseket is, amelyek a premodern nemzetek létezését tételezik, és a modernitást cezuraként jelenítik meg az ókori, illetve középkori előzményekre visszatekintő nemzetek életében.

A kérdés tehát a következőképpen fogalmazódik meg: mi a modernitás a nemzetek életében? Kezdet-e avagy cezúra?

Ahhoz, hogy e kérdés így fogalmazódjon meg, a nacionalizmuskutatásnak és a kulturális antropológiának jelentős utat kellett bejárnia. A „harmadik világ” vizsgálata, a dekolonizációs időszak nemzetépítési gyakorlatának tanulságai nemcsak a premodern és a modern kort összekötő identitásszerkezetek kontinuitására hívták fel a figyelmet, hanem arra is, hogy ezek az identitásszerkezetek a modernitás feltételei között különleges, dinamizáló szerephez jutottak az új politikai közösségek létrehozásában. A közpolgári-etnikai fogalmi kettősség viszont Európa nyugati és keleti fele közötti különbséget rögzíti, bírált, de mégis makacsul fennmaradó kiindulópontja az, hogy a „nyugati” és „keleti” – közpolgári és etnikai – nacionalizmus közötti különbség a modernizációs különbségekből („modernizációs lemaradásból”) fakad. Az egyenlőség eszméjének megjelenése, az ipari modernizáció formális egyenlőséget létrehozó és fenntartó világa, a tömegtársadalmak kommunikációs terei – mind-mind azokat a tényezőket (identitásszerkezeteket és közösségkonstituáló folyamatokat) állítják az előtérbe, amelyet a nemzetek a modernitás hajnalán alapoztak.

A nemzetek fejlődését tehát mind olyan tényezők és körülmények befolyásolták, amelyeknek a modernitás kibontakozásában is meghatározó szerepük volt. Smith szerint e tényezők szerepe, hatása egyetlen paradigmában a *klasszikus modernizmus paradigmájában* összegződik, amely szerint a nemzetek és a nacionalizmus a modern világ természetének, a modernitás forradalmának lényegi alkotóelemei (Smith, 2002: 17). Ennek a nagy, átfogó paradigmának több kritikája létezik, azonban újabb paradigmát, mely ezt egy másik átfogó szemlélettel váltaná fel, még nem fogalmazták meg.

A modernista paradigma kanonizált változata a hatvanas években alakult ki, kulcsfogalma a „nemzetépítés” volt, amelyet elsősorban az ázsiai és afrikai gyarmatokon kibontakozó dekolonizációs mozgalmak ideológiáinak vizsgálata alapján alkottak meg. A „nemzetépítést” árnyaló alternatív kritikai elképzeléseket a hetvenes-nyolcvanas években fogalmazták meg.

A modernista paradigma a nemzetek mibenlétének meghatározásában általában a következő – modernizációs folyamatokat megragadó – fogalmakat használja: iparosodás/ipari társadalom, a tőkepiacok kialakulása, az állam, kulturális homogenizáció, nemzetépítés, standardizált tömegkommunikáció, elitek stb. A paradigma különböző változatai aszerint alakultak ki, hogy megfogalmazzák mit tartottak a modernizációs folyamatban a nemzet létrejötte és fennmaradása szempontjából a leginkább meghatározónak. Az alábbiakban a modernista

paradigmán belüli elméleteket három kategóriába soroljuk, ezek: a) szociokulturális-kommunikációs elméletek; b) gazdasági elméletek; c) politikai elméletek.⁶⁶ Valójában azonban a különféle nemzetkonceptiók nem sorolhatók be egyértelműen egyetlen kategóriába, hiszen többféle modernizációs tényező összjátékáról van szó; néhány nacionalizmuskutató munkássága (például a Gellneré vagy a Hechteré) ezért egyszerre több elméletet megalapozó forrásként is olvasható.

III.2.1.1. Szociokulturális-kommunikációs elméletek

A kommunikációs nézőpontot Karl Deutsch munkássága alapozta meg az ötvenes években. Deutsch szerint a modernizációval a kommunikáció szerepe központi jelentőségűvé válik, ennek kibontakozásához, szabványosításához és technicizálásához kötődik a modern tömegtájékoztatás és közoktatás. Deutsch hangsúlyozta, hogy a *közös történelem* emlékeinek érzelmi átélése *nem elsődleges nemzetteremtő kapocs*: a történelmi közösség élménye csak ott ébred föl, ahol a társadalom tagjait neveltetésük, kultúrájuk, életmódjuk a jelenben is összeköti (Deutsch, 1953.)

Ennek a nézőpontnak a leghatásosabb megfogalmazása azonban Ernest Gellnertől származik, aki a nemzetet a kultúra és a társadalmon belüli kommunikáció szerepének azon radikális megváltozásából vezeti le, amelyet az industrializáció váltott ki (Gellner, 1995; 2004). Gellner elmélete ugyan gazdasági elméletként is taglalható, azonban koncepciójának az inkább csak felszíni eleme, hogy a modern nacionalizmus az ipari társadalmak újkori kialakulásával vette kezdetét.

Gellner központi tézise az, hogy a nacionalizmus, mint a nemzetet létrehozó közérzet és ideológia két komplex társadalommodell határán, egymást váltásának korszakában jött létre, elsősorban a kultúra megváltozott szerepe nyomán.

Az egyik modell: az agrártársadalom modellje, amely mezőgazdasági termelésen és annak technológiai állandóságán valamint a technológiától független társadalmi hierarchián alapult. Az élelmiszerkínálat „viszonylagos rugalmatlansága” a termelés egyértelműen adott felső határa arra szorítja a társadalom tagjait, hogy ne a termelés növelésére, hanem a hierarchia privilegizált pozícióinak az elfoglalására törekedjenek: „a nagyobb termelés csupán a hatalom privilegizált helyzetben levő birtokosai és nem a növekmény előállítója számára jár haszonnal, azonban a hatalom birtokosain közé történő belépés már magának az erre törekvő egyénnek is hasznot hoz” (Gellner, 2004: 46). A hierarchia – mely általában katonai és egyházi (a „nemesség” katonai hivatást jelent a hierarchia magasabb szintjein) – a „kormányzati teendőket” elsősorban az élelmiszertartalékok ellenőrzésével valósítja meg. Ez a társadalom állandóan „malthusi állapotban” van, mivel az élelmiszertermelés növekedése korlátozott, ellenben a népességnövekedésé nem. Ennek oka, hogy az utódok nagyobb száma – elsősorban a fiúutódoké – a munkaerőt gyarapította és a

⁶⁶ A modernista elméleteket Smith a következőképpen osztályozza: 1. a szociokulturális elméletek (melyek szerint a nacionalizmus a „magaskultúrák” általánossá válásához kapcsolódik); 2. gazdasági-társadalmi elméletek (melyek az ipari racionalizmus és az egyéni gazdasági érdekből vezetik le a nacionalizmust); 3. politikai elméletek (melyek az elitek és az állam kapcsolatából, a hatalmi viszonyokból magyarázzák a nacionalizmus megjelenését); 4. ideológiai elméletek, melyek világi vallásként, hitek és hiedelmek egyfajta rendszereként magyarázzák a nacionalizmust (Smith, 1998: 19). Llobera viszont három alfaját különbözteti meg a modernista nacionalizmuselméleteknek: 1. társadalmi-kommunikációs elméletek; 2. gazdasági elméletek; 3. politikai-ideológiai elméletek (Llobera, 1999). Tanulmányunk Llobera kategorizációs rendszerét veszi át.

katonai erő forrása is volt, ami a hierarchiában való belépés lehetőségét jelentette. A népszaporulat azonban nem nőhetett túl az élelmiszertermelés hagyományos technológiák által limitált határán, és ez a társadalom katonai és hierarchikus jellegét erősítette, ugyanis az éhinség a társadalmi státus szerint szelektált.

Az agrártársadalmak fejlett írásbeliséggel rendelkeznek, viszont megfelelő erőforrásokkal nem ahhoz, hogy az írni-olvasni tudást hatékonyan terjeszteni is tudják. Az írni-olvasni tudás megmarad státusdifferenciáló szerepkörben. Ez a tudás kellően titokzatos (Európában ezt a latin, mint a műveltség nyelve biztosította), hogy a differenciáló szerepe megfelelő szakrális jellegben tűnjön fel, de ugyanakkor alkalmas volt arra, hogy a tudás lassú felhalmozódását biztosítsa. Ugyanakkor az írni-olvasni tudás mint magaskultúra gyökeresen különbözött a társadalom mindennapi életében, szokásaiban és eszméiben megbúvó hétköznapi kultúrájától. A mindennapi kultúra rugalmas, változékony, a magas kultúra viszont inkább merev, és „nagy kiterjedésű területen sztenderdizált”, fontos eleme az igazság eredetét megmagyarázó elmélet, a kinyilatkoztatás, amely e kultúra többi elemét is igazolja (Gellner, 2004: 49).

A magas és népi kultúra között feszültség van: a magas kultúra arra törekszik, hogy normáit rákényszerítse az alacsony kultúrára, míg az alacsony kultúrához tartozók arra törekszenek, hogy elsajátítsák a magas kultúra elemeit, mert ezzel státusuk emelésének esélyét teremtik meg. E feszültség terében megy végbe a társadalmi státusok szabályozása, a „helyzetekhez való hozzáférés” és „a helyzetek elhagyása”, és ez csak az agrártársadalomból az ipari társadalomba való átmenet során szűnik meg: a kultúra társadalmi pozíciókat szabályozó eszközből átalakul „egy nagy és belül mobil társadalmi egység külső határvonalává” (Gellner, 2004: 50).

Az agrártársadalomnak azonban nincs szüksége homogén kultúrára, sőt – írja Gellner –, a kulturális viselkedés egységesítésére tett kísérletek normasértést jelentenek, ugyanis a homogenitás lerombolná ennek a társadalomnak a hatalmi alapzatát:

A hatalmon lévők ritkán érznek késztetést, hogy alattvalóikat kulturális szempontból homogénné tegyék; éppen ellenkezőleg, gyakran igencsak hasznos számukra a sokféleség. A kulturális sajtószerség elősegíti, hogy az emberek megtalálják a maguk társadalmi és földrajzi helyét, és meggátolja nagy kiterjedésű, minden bizonnyal veszélyes identitások és lojalitások kialakulását. Az »oszd meg és uralkodj« politikát könnyebb akkor megvalósítani, ha a kultúra már eleve megosztja a népességet. (Gellner, 2004: 51)

Az ilyen társadalmakban a közös kultúra ritkán képez reális alapot a politikai egységek kialakulására, a politikai egységek általában vagy kisebbek, vagy nagyobbak, mint a kulturális egységek:

Nagy kulturális diverzitást, illetve másfelől komplex politikai egységeket és csoportosulásokat láthatunk, de e két összefüggésrendszer között nincsen semmilyen egyértelmű vagy jelentőséggel bíró kapcsolat. A politikai hierarchiákat és a kulturális hálózatokat egész egyszerűen nem közvetíti és nem egyesíti semmi olyasmi, amit »nemzetnek«, »nemzetiségnek« lehetne nevezni (Gellner, 2004: 52).

A modern ipari társadalom kialakulása ebben hozott alapvető változást: radikálisan újszerű kapcsolatot alakított ki a „politikai hierarchiák” és a „kulturális hálózatok” között. A váltás értelmezésében Gellner abból a különbségtételből indul ki, amelyet Radcliffe-Brown angol antropológus vezetett be a társadalmi struktúra és a kultúra, a stabil társadalmi „pozíciók” rendszere és azon jelképrendszer között, amellyel felhívják a társadalom tagjainak figyelmét a szerepekre, pozíciókra. A tradicionális

társadalmakban – és így az agrártársadalomban is – a struktúra és a kultúra jelentős mértékben egymástól függetlenül változik. A viszonylag stabil és elfogadott hierarchia külső, kulturális megjelenítése, és bár jelképrendszere, dogmái, rituáléi ugyan változnak, maga a hierarchia alapvető uralmi funkciója nem változik. Ezzel szemben az ipari társadalom kialakulása nem egyszerűen felvált egy struktúrát és tőle többé-kevésbé függetlenül egy kultúrát, hanem magának a kultúrahasználatnak új módját is kialakítja (Gellner, 1995: 193-194).

Ez a teljesen új mód annak következményeként jelent meg, hogy az industrializált társadalom nem a technológiailag és társadalomszervezetileg korlátozott élelmiszertermelés uralására és hierarchia szerinti elosztására épül, hanem egy – immár többféle termelést átfogó – kifinomult munkamegosztásra, amelyben az élelmiszertermelés csak egy a többi termelő ágazat közül, és csak a népesség kis hányadát foglalkoztatja, akik nincsenek kis helyi közösségbe zárva, hanem „összefolynak más foglalkozási csoportokkal”.

Az ipari társadalom technológiája azon a fejlettségi szinten van, amely lehetővé teszi, hogy egy törpe kisebbség megtermelje a mindenki számára szükséges ételmezt, és rejtett potenciálja révén mindenki számára lehetővé teszi, hogy reménykedjen saját meggazdagodásában.

A rejtett potenciált a növekedés lehetősége, majd az industrializáció növekedékényszere teremtette meg; a folyamatos növekedés pedig állandó innovációra kényszerítette a modern társadalmakat. Az innováció feltétele viszont a szüntelen foglalkoztatási mobilitás (mely nemzedékek közt biztosan, de gyakran egyetlen emberéleten belül is bekövetkezik), mely az eltérő munkahelyek közötti mozgás képességét, a különböző társadalmi pozíciókban levő emberek közötti kommunikációt, azaz művelt, írástudó emberek sokaságát tette szükségessé (Gellner, 1995: 195-197).

Az industrializáció tehát megteremtette a modern társadalmak embertípusát, melynek jellemzői: írástudó, mobilis és formálisan egyenlő. Ennek az embertípusnak tömegessé válását viszont csak a *kulturálisan homogénné váló társadalmak* tudják biztosítani. Az egységes normarendszer szerinti írni-olvasni tudást csak az egységes, központilag megszervezett közoktatás tudja hatékonyan biztosítani, mely a kultúra szokásszerűsége helyébe a standardizált tudás központi „elosztását” helyezte, és egységesítette a kulturális igényeket is. Míg az agrártársadalmakban az írásbeliség a társadalmi státusok differenciáltságát növelte, a modern ipari társadalmakban szerepe az ellenkezőjébe vált át: a homogenitás kiteljesítésének eszközévé válik:

Csupán az agrártársadalomból az ipari társadalomba való átmenet során szűnik meg a kultúrának az egyes társadalmi pozíciókat meghatározó és az egyes egyéneket e pozíciókhoz rendelő szerepe; ehelyett egy nagy és belül mobil társadalmi egység külső határvonalává válik, amelyen belül az egyes egyének nem rendelkeznek rögzített pozícióval, hanem a termelés szükségletei szerint változtatják a helyüket. (Gellner, 2004: 50)

Modern környezetben a kultúra tehát belépőjegy a teljes körű állampolgársághoz, a társadalmi tevékenységben való részvételhez, s ezt a Gellner által kifejtett tételt többen is megfogalmazták. Hobsbawm ugyanezt a folyamatot a tőkepiacok kialakulásával kapcsolja össze (1997), Rustow pedig szintén arról értekezik, hogy lényegi kapcsolat van a modernizáció és a nemzet között, mely a munkamegosztás intenzív szükségszerűségén alapszik az egyenlőség és a lojalitás új eszméi mellett (1969: 30).

Gellner bírálói főleg azt húzták alá, hogy az elmélettel szemben számos annak ellentmondó tény sorakoztatható fel: a nacionalizmus már az ipari társadalom kialakulása előtt, sőt, annak hiányában is jelen volt. Dániában és Ausztráliában a nacionalista mozgalmak a XIX. század derekán alakultak meg, miközben modernizációra csak a mezőgazdaság terén került sor. De még Franciaországban és Németországban is jóval az iparosodás előtt politikai erővé vált a nacionalizmus (Smith, 2002: 48).

Smith úgy véli, Gellner a túlzó általánosítás csapdájába esett: az ipari társadalmat mindenütt a modernitás azonos, „tisztá” modelljének tekinti, tagadja a kontinuitást és a kontingenciát a „tradicionális” és a „modern” között, és ezért az sem tűnik fel számára, hogy az iparosodás mint modernizáció több sajátos történelmi utat követhet. A túlzó általánosítás miatt tűnik úgy, hogy a nacionalizmus mindössze formája az industrializmusnak (Smith, 2002: 49)

Sokkal jobban figyel a történelmi utak sajátosságára, de főleg a nacionalizmus koraiságára Anderson elmélete a „képzelt közösségekről” (lásd Anderson, 2004: 79-108). Gellnerhez hasonlóan úgy véli, a nacionalizmust nem a politikai ideológiákkal kell egy sorban említeni, hanem „azokkal a nagy kulturális rendszerekkel, amelyek megelőzték, és amelyekből – és amelyek ellenében – létrejött” (Anderson, 2004: 81). Gellner agrártársadalmával szemben Anderson két másik releváns kulturális rendszert vesz tekintetbe: a vallási közösséget és a dinasztikus államot.

A vallási közösségek esetében a szakrális nyelvek adták meg azt a keretet, amelyben a klasszikus vallási közösséget elképzelték, azonban ez a keret merőben más, mint a modern nemzet imaginárius közösségéé. A nagy globális vallási közösségek esetében a „képzelet” realitását alapvetően az szabja meg, hogy a jel nem önkényesen megalkotott dolog, hanem az ontológiai valóság megjelenítése, reprezentációja. Ez a nagy vallások nyelvének – a kínainak, az egyházi latinoknak, a Korán arab nyelvének – az *igazság-nyelve*, melyekben a olyan belső impulzus munkál, amely alapvetően idegen a nacionalizmustól, éspedig: a konverzióra való törekvés impulzusa (konverzió Andersennek nem annyira meghatározott vallási tételek elfogadását érti, hanem inkább belső átalakulást). Ugyanakkor e közösségek tényleges kiterjedése nem vezethető le a szent szövegekből, a hit közössége ugyanis nem követeli meg az írástudás közösségét, sőt, az írástudásnak tulajdonképpen egy szűk stratégiai réteg – teológiai arisztokrácia – közvetítő szerepét kell fenntartania. A kereszténység esetében a latin nyelv arisztokráciája volt a közvetítő:

A pápaság a maga fénykorában ámulatba ejtő hatalma csak a transzeurópai, latinul tudó értelmiség és az olyan, gyakorlatilag minden ember által osztott világfelfogás kategóriáiban értelmezhető, amely szerint a kétnyelvű értelmiség azzal, hogy közvetít a helyi beszélt nyelv és a latin között, a föld és az ég között is közvetít. A kiközösítés szörnyűséges voltában ez a kozmológia tükröződik. (Anderson, 2004: 84)

Ez a szakrális nyelv értékelődik le a XVI. századtól kezdődően, egyrészt a nem európai világ felfedezésének horizonttágító hatására, másrészt a nemzeti nyelveken nyomtatott könyvek nagy számának⁶⁷ (nyomtatott kapitalizmus) következményeképpen. A latin szerepvesztésével az integrált keresztény közösség fokozatosan fragmentálódik, pluralizálódik és territorializálódik.

⁶⁷ Febvre és Martin becslése szerint 1500 előtt a nyomtatott könyvek 77 százaléka jelent még meg latinul, és 23 százaléka helyi nyelveken. 1501-ben a Párizsban kiadott 88 címből még nyolc kivételével mind latin nyelvű volt, de 1575 után a többséget már a francia nyelvű művek alkotják (lásd Lucien Febvre – Henri-Jean Martin: *The Coming of the Book*. 248-249. Idézi Anderson, i.m., 86.old.)

A dinasztikus állam, mely a monarchiák isteni legitimációja révén volt releváns politikai-kulturális rendszer, az államnak és a szuverenitásnak azt a koncepcióját tartotta fenn, amelyben az államokat a központjuk révén határozzák meg, „a határok porózusak és bizonytalanok, a szuverenitások pedig észrevétlenül halnak el, és mennek át egymásba”. A dinasztikus premodern birodalomban a vertikális elve szerint különböző népességcsoportok kerültek egymás mellé, attól függően, hogy a dinasztia családtörténete és háborúzásai hogyan alakultak. Csak a XVII. századtól – amikor több nyugati uralkodóház presztízse és legitimációja is meggyengült – kezdett előtérbe kerülni a másik, a modern államfelfogás, amely viszont a szuverenitást egyenlően terjeszti ki „a törvényesen lehatárolt terület minden egyes négyzetcentiméterén” (Anderson, 2004: 87).

A modernitás a nemzet nézőpontjából Andersonnál az ipari társadalom kialakulásával, hanem a szakrális-vallási közösségek lassú, hosszabb felbomlási folyamatával és a dinasztikus államok megszűnésével köszöntött be. Ebben a folyamatban alakult ki a modern időfelfogás, amely radikális különbözik a középkori keresztény időfelfogástól.

A kereszténység története a XVI. századig nem más, mint a „várakozások története”, egyfelől a végidőkre való szüntelen várakozásnak, másfelől a világvége folyamatos késlekedésének a története (Koselleck, 2003: 20). A keresztény felfogástól teljesen idegen volt a történelem ok-okozat-láncolatban való elgondolása, és teljesen idegen volt tőle a múlt és a jövő radikális szétválasztása. Az emberek úgy gondolták, a végső idők bekövetkezése előtt állnak, ezért a hosszú, folyamatszerű (kiszámítható, tervezhető, sőt, befolyásolható) jövő fogalma számukra teljesen idegen volt.⁶⁸ A történelmi idő új, lineáris ok-okozat koncepciója igazából csak a XVIII. században szilárdult meg, és ebben döntő szerepe volt a nyomtatott könyvnek, majd az újságnak, amely „egynapos világokat” állított elő azzal, hogy hasábjain egymás mellé rakta az eseményeket, és azok érvényességét mindössze a következő szám megjelenéséig tartotta fenn.

Az új időfelfogás lehetővé tette az olyan közösségek kialakulását, amelyeket „horizontális-szekuláris, keresztidejű közösségeknek” (Anderson) nevezhetünk. A nemzet tipológiai értelemben ilyen közösségnek számít, és ennek elsődleges oka a kapitalizmus lassú kialakulásában rejlik. A könyvnyomtatás gyors fejlődésével hamarosan telítődött az a piaci szegmenst, amely a latin nyelvű könyvek révén a kétnyelvű, a szakrális közösség fenntartásához közelálló értelmiséget szolgálták ki, és az új piacok keresése az élő, beszélt nyelveken megjelenő olcsó könyvek kiadására ösztönözte a kiadókat.

A beszélt nyelvek szerepe megnőtt, olyan kanonizáció elé kerültek, mint a szakralizált nyelvek. Ezt Anderson szerint három olyan külső tényező erősítette, amelyek közül kettő közvetlenül is hozzájárult a kulturális homogenizációhoz és a nemzeti öntudat kialakulásához (2004: 102-103). A következő három tényezőről van szó:

1. Megváltozott maga a latin nyelv is. Ez a humanisták tevékenységének volt az eredménye: ők a kereszténység előtti antikvitás irodalmát vitték a piacra, amely szakított az egyház rögzített ezoterikusságától, és helyébe a művelt ízlés ezoterikusságát állította, amely az értelmiségi öntökéletesítő eszményét állította az előtérbe, és így lényegében a modernitás (az öntörvényűen alkotó individuum) felé mutatott.

⁶⁸ E tekintetben Anderson Bloch meglátásait és elemzéseit veszi át (lásd Anderson, i.m., 90)

2. A protestantizmus és a „nyomdai kapitalizmus” (print capitalism) koalíciója a nyomtatott könyvek révén állandóságot kölcsönzött a nyelvnek, ami – hosszú távon – a régiség képzetének a kialakulását segítette, és ez rendkívül fontosnak bizonyult a nemzet szubjektív eszméjének a megalapozásában.

3. A közigazgatási centralizáció hatalmi nyelveket hozott létre azokból a dialektusokból, amelyeknek közelebb álltak a nyomtatott nyelvhez, szemben azokkal, melyek elvesztették jelentőségüket, mivel nem asszimilálódtak egy nyomdai úton szentesített változathoz.

A „képzelt nemzeti közösség” kialakulásában főleg az utóbbi kettőnek volt szerepe, a nyomtatott nyelv piaci vezető szerepe segítette a közigazgatási centralizációt, de ugyanakkor a fordított hatás is kimutatható. Anderson további három fontos tényezőt említ meg.

Az első és talán a legfontosabb az, hogy „a kommunikáció és csere egységes mezőjét hozták létre a latin alatt és a beszélt népnyelvek, nyelvjárások felett” (Anderson, 2004: 106). A különböző nyelvjárások beszélői egyrészt tudomást szereztek a saját dialektusukhoz tartozó emberek százezreiről, de másrészt azokról is, akik nem tartoztak e nyelvjáráshoz. Az olvasás napi gyakorlattá válása – valamint az, hogy az olvasott szövegek egyre közelebb kerültek a közös mindennapi élet kérdéseihöz – a nemzeti módon elképzelt közösség csíráját teremtette meg.

A második: nyomda-kapitalizmus újfajta állandóságot kölcsönzött a nyelvnek. A nyomtatott könyv ugyanis egy állandó formát rögzít, amit időben és térben gyakorlatilag végtelenül lehet sokszorosítani – egy könyvet több helyen és hosszabb idő eltelté után is ki lehet nyomtatni (sőt, ez gyakorlattá vált) –, és így nem volt kitéve a másoló szerzetesek individualizáló és „modernizáló” beavatkozásainak (Febvre, Martin⁶⁹); mindez hosszú távon segítette „a régiség képzetének kiformalódását, ami olyannyira fontos a nemzet szubjektív eszméje szempontjából” (Anderson). A könyvnyomtatás elterjedése nyomán a XVI.-XVII. századra Európa nyelvei általában felvették mai alakjukat: változásuk ettől kezdődően lelassult, napjainkig jóval kevesebbet változtak, mint például a XII.-XV. század között.⁷⁰

A harmadik tényező az a mód, ahogy a nyomda-kapitalizmus létrehozta azokat a hatalmi nyelveket, amelyek különböztek a régebbi adminisztratív nyelvektől. Egyes dialektusok közelebb álltak a nyomtatott nyelvekhez, befolyásolták annak végleges formáját, mások – a hátrányosabb helyzetűek – még asszimilálhatóak voltak a nyomdai nyelvhez, de abban már sikertelenek voltak, hogy kialakítsák saját nyomtatott formájukat.⁷¹ Mindazonáltal a nyomtatott nyelvek rögzülése és a beszélt nyelvek státuszának differenciálódása jobbra öntudatlan folyamat volt, ami „a kapitalizmus, technológia és a nyelvi diverzitás heves interakciójának eredményeként jött létre” (Anderson, 2004: 107).

A nemzetek mint politikai közösségek tehát olyan imaginárius közösségekből jöttek létre, amelyek a könyvnyomtatás technológiája és a nyelvi diverzitás „találkozásakor” alakultak ki, és amelyek nem közvetlenül az ipari társadalomban, hanem inkább a kapitalizmus kialakulásának *longue durée*-jében gyökereznek. E tekintetben Anderson Gellner sikeres továbbgondolójának is tekinthető: az általa feltárt „nyomtatott kultúra” összekapcsolja az élőket, a már elhunytakat és a még meg sem születetteket, és ezáltal organikus vonást is kölcsönöz a „képzelt közösségen”

⁶⁹ Lásd Lucien Febvre – Henri-Jean Martin: *The Coming of the Book*. 319. Idézi Anderson, i.m., 106.old.

⁷⁰ Lucien Febvre – Henri-Jean Martin, uo.

⁷¹ Anderson példái erre: a „Hochdeutsch” és a „Plattdeutsch” viszonya, a King’s English vagy a központi thai nyelv.

keresztül a nemzetnek. Organikus karakterűvé az így kialakuló nemzeti közösség azonban nem leszarmazás-közösségként, hanem emlékezetközösségként válik, és ebben a diszkurzív írástudás extenzív kommunikációja játszott alapvető szerepet.

A diszkurzív írástudás XVII.-XVIII. századi hordozó közegét Mann leltározta fel, tanulmánya (Mann, 2004) két elemmel egészíti ki a Gellner által megalapozott, majd Anderson által továbbfejlesztett koncepciót. Egyrészt rámutatott arra, hogy a nyomda-kapitalizmus „long durée”-je a XVIII. századra a térsadalmi kommunikáció több közegében (az egyházra, a fegyveres erőkre, a közigazgatásra, a kereskedelemre, az egyetemekre, az irodalomra) megteremtette a maga diszkurzív közegét, másrészt egyértelművé tette, hogy az állami-politikai keret e diszkurzivitás kifejlésében egyre fontosabbá vált.

III.2.1.2. Gazdasági elméletek

A gazdasági megalapozású nacionalizmuselméletek immár hagyománnyá vált kiindulópontja szerint a nemzeti tudat a „hamis tudat” egyik elterjedt formája. Ezt a marxizmus fogalmazta meg először.

Bár az első marxi tézisek megfogalmazásakor, 1848 táján a nacionalizmus az európai politikában egyik meghatározó tényezője volt, értelmezését Marx és Engels teljesen az osztályharc koncepciójának rendelte alá. Megkülönböztettek „progresszív” és „reakciós” nacionalizmust⁷² attól függően, hogy konjunkturális elemzésük hogyan kapcsolódott a kapitalizmus és a munkásosztály viszonyának kérdéséhez. Nacionalizmuselmélet még a későbbi marxizmus talaján sem jelent meg: sem Luxemburg, sem Sztálin, sem Kautsky nem alkotott *per se* elméletet a nemzetről. Még ha születtek is definíciók a nemzetről – például a Sztáliné⁷³ –, azok csupán a történeti mozgás egyszerű „formái” voltak, a lényegét a „gazdasági alap” és az osztályok jelentették. E formákat a kapitalizmus és a burzsoá osztály teremtette meg a piac számára előnyös alakzataiként.

A marxizmusnak ez a reduktív szemlélete nyomta rá a bélyegét a nacionalizmuselmélet azon későbbi, napjainkig nyúló, gazdasági megalapozottságú elméleteire, amelyek az 1970-es évektől három irányzatban bontakoztak ki: 1. a belső kolonializmus koncepcióiban; 2. az egyenlőtlen fejlődés eszméjében; 3. a világrendszer-elméletekben (Llobera, 1999).

A belső kolonializmus kérdése a hetvenes években jelent meg, elsősorban Hechter munkássága révén, aki a gazdasági-strukturális nézőpontokat teljesen újszerűen fogalmazta meg, nagymértékben eltávolodván ezáltal a marxista kiindulóponttól (Hechter, 1975). Arra kereste a választ, hogy mi az oka a nyugat-európai perifériák, de elsősorban a nagy-britanniai „kelta szegély” (Skócia, Wales, Észak-Írország) lázadásának⁷⁴. A választ abban a történelmi fejlődésben találta meg, amely még a XVI. században kezdődött, a Tudor-dinasztia centralizációs törekvéseivel. Az ekkor megkezdett, négy évszázados központosítási folyamat gazdaságilag tette

⁷² A lengyel nacionalizmust pozitívan ítélték meg, mivel a cári Oroszország feudális imperializmusa ellen irányult (tehát a történeti fejlődésről alkotott tézisüket igazolta), az ír nacionalizmust szintén a történelem pozitív, progressziót szolgáló erejeként ítélték meg, mert az angol kapitalizmus ellen irányult. Ugyanakkor a kelet-európai (szláv) kism nemzetek nacionalizmusát elítélték, mert mögötte a proletariátus törekvéseivel ellentétes tendenciákat láttak.

⁷³ Sztálin meghatározása szerint a nemzetnek négy ismérve van: a) a közös terület; b) a közös gazdasági élet; c) a közös nyelv; d) a pszichikai alkat.

⁷⁴ Ezt a Skót Nemzeti Párt, a Plaid Cymru politikai aktivizálásában, valamint az északír konfliktusokban ragadta meg.

kiszolgáltatottá a „kelta szegélyt”. A kereskedelmet a „központi mag” képviselői (vállalkozói, bankárai) monopolizálták, a periféria piaca a központ stratégiai igényeinek megfelelően, azt kiszolgálva fejlődött illetve stagnált, munkaerő-tartaléka is a magterület fejlesztési igényei szerint alakult (ez határozta meg a belső migrációt). A periféria gazdasági kiszolgáltatottságát a központi túlhatalom jogi, politikai és katonai garanciákkal is biztosította a maga számára, és ez kulturálisan is kiszolgáltatta a perifériát. (Hechter, 1975: 33-34)

A „kelta szegély” perifériális övezeteinek kiszolgáltatottsága az ipari társadalom előtti korszakban még nem volt nyilvánvaló, brutálisan egyértelművé a kapitalista industrializáció tette. Az ekkor kialakuló és a periféria számára hátrányos társadalmi munkamegosztás egyben kulturális megosztottságot is eredményezett. Miközben a magterület kultúrája a magasabb társadalmi osztályok presztízsjavait gyarapította, a periféria kultúrája leszorult az alacsonyabb társadalmi osztályokba, a társadalmi rétegződés alsóbb övezeteibe. Ekként a társadalmi választóvonal a kulturális választóvonal segítségével termelődött újra, aminek egyik következménye az lett, hogy míg a központ fejlődése, a modernizáció a magövezetekben osztályviszonyokat hozott létre, a perifériákon az elmaradottság csoportszolidaritást eredményezett. Míg kezdetben a központ hatalma megszilárdítása érdekében nem kívánta asszimilálni a periféria kultúráját (mert ezzel lehetővé tette volna a periféria képviselőinek, hogy pozíciókat szerezzenek a „központban”), később a periférián kialakult etnikai szolidaritás lett a központi modernizáció által megkívánt akkulturáció akadályává. Ez a logika magyarázza a perifériákon felerősödő „kulturális újjászületést”, etnikai reneszánszt (Hechter, 1975: 37-39.)

Hechter értelmező modelljének bírálói szerint egyszerűsítés az etnonacionalizmust közvetlen válasznak tekinteni a gazdasági függőségi helyzetre. Emellett a modell nem ad választ olyan sikeres példákra, mint amilyen például a Katalóniáé, illetve nem magyarázza meg a különbséget a katalán és a baszk példa között. Hechter egyszerűsítése mögött (és abban az észrevételében, hogy a modernizáció fejlett övezeteiben az osztálykülönbségek a meghatározóak, míg az elmaradottabb perifériákon az etnikaiak) kitapintható a marxista hagyomány.⁷⁵ Mindazonáltal a bírálatokra Hechter és Levi finomította a „munkamegosztás kulturális modelljét”: egyrészt számításba vették azokat a nagyon fontos különbségeket, amelyek az etnoregionális mozgalmak társadalmi bázisa, erőssége és politikai időzítése tekintetében Nyugat-Európa különböző államaiban megfigyelhetők, másrészt a periféria elitjének különböző stratégiáit is megvizsgálták, elsősorban a perifériákon kialakuló munkamegosztás kulturális „niche”-einek uralásában tapasztalható különbségeket. Konklúziójuk: míg az etnikai csoportok létrejötte, fennmaradása vizsgálható általános modellek segítségével, a perifériák munkamegosztásának kulturális modellje csak a régió sajátos történelmi körülményei alapján lehetséges (Hechter – Levi, 1979: 266).

Az egyenlőtlen fejlődés eszméjét leginkább Nairn aknázza ki nacionalizmuselméletének kialakításában: értelmezésében a kapitalizmus jelentős mértékben egységesítette az emberi társadalmat, de ennek az ára a belső társadalmi egyensúlyok megbomlása volt. A nacionalizmus a gazdasági-társadalmi fragmentáció kifejeződése: eszköz, amellyel a perifériális helyzetbe került államok védekeznek a központi területek gazdasági érdekérvényesítésével szemben. A perifériák elsősorban a társadalmi osztályokat egyesítő mozgósítással (‘interclass mobilization’) élnek, amit a domináns államtól vagy magterületétől eltérő

⁷⁵ Későbbi tanulmányai (Hechter, 2004) azonban már az állam szerepére koncentrálnak, és így elméletének továbbfejlesztése a modernista paradigma politikai modelljeit gazdagítja.

identitásukra hivatkozva kezdeményeznek (Nairn, 1977: 340). Vagyis a nacionalizmus mint védekezés rá van kényszerülve a kulturális partikularitásra való hivatkozásra, annak igénybevételére a mobilizáció céljából, következésképpen a nacionalizmus az egyenlőtlen kapitalista fejlődés áráként is felfogható. Nairn-t kritikusai (Smith, 1983: XVI; Llobera, 1999) redukcionista és marxista tekintik, ő viszont kifejtette, hogy a nacionalizmus nem vezethető vissza gazdasági folyamatokra, inkább meghatározója azoknak.

Wallerstein, a legnagyobb hatású világgazdaság-elmélet kidolgozója (1979) nem tulajdonít különös szerepet a nemzeti kérdésnek. Nacionalizmus-konceptiója, melynek elméletén belül a szerepe egyébként másodlagos, a nemzet és állam összemosására alapoz, vagyis a nemzet és állam azonosságát tételező nemzetállamot fogadja el, a 'nemzet' valóságát pedig konstruált kulturális valósággént fogja fel, amelynek elemei a nyelv, a vallás, a történelem, az életmód, illetve ezek olyan kombinációja, amellyel a csoport (nemzet) saját kiterjedését, határait definiálni tudja. Mindazonáltal e konstrukció célja, hogy a politikai küzdőtéren az etnicitást gazdasági érdekek védelmében mozgósítsa: a nemzetek a világgazdaságok „politikai felépítményét fogják körbe”, semmiképp sem elsődleges létezők, nem társadalmi valóságoknak felenke meg, hanem a létező államok „agyagszerű” (clay-like) termékei a világgazdaság működési feltételei közepette (Wallerstein, 1987: 381-387).

III.2.1.3. Politikai elméletek

A modernista paradigma politikai változatai a hatalom kérdését, valamint a hatalom forrásainak a nemzetek kialakulásában játszott szerepét állítják az előtérbe; elsősorban az állam, az eliten és a háborúk/konfliktusok nemzetkonstituáló szerepét vizsgálják.

Az állam szerepét e tekintetben először a politikai nemzet ideáltípusát megfogalmazó – a szerződéselméletekből levezethető – koncepció állította az előtérbe. Bár az kétségtelen, hogy a szerződéselméletekkel és a modern szuverenitásfogalommal igazolható nemzetállam az, amely a modern korban intézményeivel és adminisztratív eszközeivel kiteljesíti a modern nemzetet megteremtő kulturális homogenizációt, mégis megfogalmazandó a kérdés: „vajon a nacionalizmus oka vagy következménye a modern államnak, vagy mindkettő a modernizációs folyamat részét képezi?” (Breuilly, 2004: 134).

A perennialista irányzat képviselői (Anthony D. Smith, Adrian Hastings) azt állítják, hogy proto-nemzeti államok már az 1600 utáni Európában megjelentek és részt vettek az „etnicitás” fenntartásában és „nacionalizmussá” való átalakításában (Smith, 1986; Hastings, 1997), tehát már a késő középkorban a proto-nemzetek eszközeivé váltak.⁷⁶

Ezzel szemben a modernista Breuilly, aki teljesen államcentrikus, úgy véli, hogy a nemzetnek nincsen jelentősebb premodern történelme, nem „reálisan létező” csoport, amelynek saját identitása és öntudata lenne: a modern nemzet olyan politikai és ideológiai képződmény, amely inkább következménye a modern, territoriális alapú, szuverén állam kialakulásának (Breuilly, 2004: 134). Mindazonáltal ő sem tud eltekinteni az előzményektől, ugyanis számára is nyilvánvaló történelmi tény: az állam nemzetet konstituáló szerepe nem váratlanul jelent meg a modernitás

⁷⁶ Az állam nacionalizálása Angliában már Shakespeare korában, sőt, a XIV. században megkezdődött, Európában a protestantizmussal vette kezdetét.

évszázadában (a XVIII. században), hanem egy folyamat eredménye volt, amely történetileg eltérő módon ment végbe az egyes országokban.

Angliában a reformációval kezdődött a politikai intézmények „nacionalizációja”: az anyanyelvű bibliafordítások megjelenésével, az olvasók számának növekedésével a „zsidóknak mint kiválasztott népnek ószövetségi képe átkerült a modern korba” (Breuilly, 2004: 136). E változás a parlament intézményéhez kapcsolódott, amely a Tudor-uralkodóházat segítő kereskedelmi elitet és gentry réteget támogatta a reformáció bevezetésében: a parlament egyszerre jelent meg az állam intézményeként, a nemzet tükreként és egy megfelelőképpen kimunkált, mitizált történelemként (uo.) Breuilly elemzése itt kapcsolódik más modernisták okfejtéseihez (Gellnerhez, és Anderson „nyomda-kapitalizmus”-koncepciójához), de tesz némi engedményt a perennialisták álláspontjának is.

Ugyanakkor az európai kontinentális államok tekintetében Breuilly három mozzanatot azonosít az államok nemzetalkotó működésében, éspedig: 1. az abszolutizmus kifejlődését; 2. az abszolutizmussal szembeni ellenzékiég átpolitizálódását; 3. az államok közötti versenyben bekövetkezett változásokat.

Az abszolutizmus növekedése, kifejlődése a fiskális, katonai, jogi és közigazgatási centralizációval, az államegyházak létrehozásával következett be, és általában minden, nem uralkodói hatalom degradálását eredményezte. Ott, ahol e centralizáció a domináns kultúra magterületét is megtette e hatalom középpontjává (mint például Franciaországban vagy Spanyolországban), ott e folyamat „nemzeti” (kulturálisan is meghatározott) jelleget kapott.

Ugyanakkor azonban az abszolutista központosítás könnyen kiválthatta az ellenzékiég „nemzetivé” válását is, ahogy az a XVIII. századi Franciaországban történt a parlamentek és a tartományi rendi gyűlések részéről. Azokban a dinasztikus államokban, amelyekben a centralizáció kellően erős volt, 1800-ra az összes hatalomért versengő csoport a nemzet eszméjére hivatkozott, és a tömegsajtó ezeknek az érveknek az erejét mind szélesebb körre kiterjesztette⁷⁷; Breuilly ezt *reformnacionalizmusnak* nevezi (2004: 141)

Végül az államok közötti erős verseny – elsősorban a kontinentális Európában – a hadviselés erőforrásait egyre szigorúbb állami felügyelet alá helyezte, és eközben a versennyel kapcsolatos igények, események, fordulatok tekintetében általánossá kezdett válni a „nemzeti közvéleményhez” való apellálás, ami egyben azt is jelentette, hogy a nemzeti különbségek kezdtek a „barát-ellenség” terminológiában megjelenni (Breuilly, 2004: 137-139).

Az erős állami kereteken belül kialakuló reformnacionalizmus mellett Breuilly még az egyesítő és a szeparatista nacionalizmus típusát definiálja. Az *egyesítő nacionalizmusra* két európai példát hoz fel, az Olaszországot és a Németországot. 1800 körül, a nacionalizmus korának kezdetén mindkét ország széttagolt volt, 1871-re viszont már egységesek. Mindkét esetben volt egy-egy kisebb „nemzeti állam” – Piemont és Poroszország, amelyekről Ausztria elzárta „az első osztályú státust” –, és mindkettő modernizációs politikába kezdett, melynek során a politikai nacionalizmushoz folyamodott, azaz bírálta mind a tehetetlen kisállamiságot, mind a többnemzetiségű birodalmat. E két felemelkedő nemzetállam a francia nemzetállamiság támogatásával vált sikeressé. Az egyesítő nacionalizmus a teljes elitre kiterjedő nemzeti mozgalommá vált. (Breuilly, 2004: 141-142)

A *szeparatista nacionalizmus* olyan – kulturális értelemben domináns – csoportoknál alakult ki, amelyek valamelyik többnemzetiségű állam vagy birodalom meghatározott

⁷⁷ Kedourie egyenesen a nemzetre hivatkozó ellenzék, és az ellenzéki értelmiség megjelenésétől datálja a modern nacionalizmust (Kedourie, 1993).

területére koncentráltak, később azonban a kulturálisan alárendelt csoportoknál is jelentkezett. A domináns csoportokból került ki a földbirtokos és az állami elit zöme, és a feudális szerkezettől teljesen meg nem szabadult birodalomban csak ezek rendelkeztek politikai jogokkal. Így a politikai jogokért folyó harc összekapcsolódott a kulturálisan alávetett csoportoknak az állam modernizációjért (például: általános választójogért) folytatott harccal, amit viszont az állami bürokrácia elutasított. E konfliktus felodhatatlanságából bontakozott ki a szeparatista nacionalizmus, amelyre Breuilly a magyarokkal szembeni, az Osztrák-Magyar Monarchián belüli román nacionalizmust is példaként hozza fel (Breuilly, 2004: 142-143).

A gazdag történeti példaanyagból Breuilly azt a következtetést vonja le, hogy „a nacionalizmust mint egységes egészet nem lehet megfelelően megragadni egyetlen elmélettel sem vagy akár csak megközelítésmóddal sem” (2004: 147), mindazonáltal néhány elvi álláspont világosan megfogalmazható. Ezek szerinte a következők: 1. A nacionalizmus mint politika egyértelműen modern jelenség; 2. A nemzetállam kialakulása alapvetően megelőzi a nemzeti identitás széles körű elterjedését, ez már a nemzetállamon belül megy végbe; 3. Mindazonáltal a XX. században, miután a nemzetállam általánosan követendő norma lett, a népi nacionalizmus egyes esetekben megelőzhette a nemzetállam létrejöttét; 4. Az viszont még sem állítható egyértelműen, hogy a modernizáció vagy a modern állam lenne a nacionalizmus „oka” – inkább arról van szó, hogy az állam modernizációjának fogalma kulcsot adhat a „nacionalizmus kontextualizációjához” (Breuilly, 2004: 148-149).

Mann, aki szintén a modernista paradigma alapján vizsgálja az európai nacionalizmus kialakulását, átveszi Gellner (1992; 2004) és Anderson (2004) alap gondolatát, amely a nemzet és a nacionalizmus kialakulásában alapvetőnek azt az absztrakt, egyetemes közösségséget tartja, amely a nyomtatott nyilvánosság révén jött létre. A kiindulópont általánosságán túl azonban jelentős eltérések vannak a három modernista szerző álláspontja között. A kulturális-kommunikációs közösséget Gellner egyértelműen az industrializáció korszakához köti, Anderson viszont visszamegy a reformáció korába, és a nyomtatott művek terjedéséhez, a „nyomtatott kultúrához” köti az első nemzeteszmék kialakulását. Mann is a diskurzív írásbeliség kialakulásából, hálózatainak bővüléséből, médiumainak elterjedéséből vezeti le az egyes nacionalizmusok kialakulását, de ennek a diskurzivitásnak a bővülését néhány sajátosabb folyamat eredményeként is vizsgálja. A diskurzív írástudás közegei – az egyház, az egyetemek, az irodalom, a kereskedelem, az állami intézmények – közül egyesek határozottan a régi rendhez tartoztak (például az egyház), de volt két fontos közeg, amelyben a modernizáció egyértelműen összekapcsolódott a diskurzív írástudással, és pedig: a *kereskedelmi kapitalizmus* valamint az *állam*, pontosabban az állami bürokrácia és az állam hadviselő tevékenysége, háborúskodása (Mann, 2004: 114-118).

Angliában a kereskedelmi kapitalizmus szükségletei játszottak fontosabb szerepet, mint az államéi, ezért az írástudás médiumainak a XVII. század végén, a XVIII. században „burzsoá osztálytudata” volt.

A fejletlenebb gazdaságú államokban, így Poroszországban és Ausztriában viszont a kereskedelmi kapitalizmus gyengébb nyomást gyakorolt, és itt a régi rendet fenntartó állami bürokrácia állt a diskurzív írástudás terjesztésének az élén. Ehhez két állami modernizációs keret kínálkozott: a fegyveres erőké és a közigazgatásé. A XVI.-XVII. században a hadügy jelentős technikai és szervezési forradalmon ment keresztül, a hadseregek differenciáltabbak, technicizáltabbak és nagyobb létszámúak lettek, az irányításban megjelentek az írásos parancsok, a kiképzésben a kézikönyvek. Mindez a hadseregek létszámának megsokszorozódása mellett a hadsereget is a „diskurzív

írástudás jelentős csatornájává tette”. A közigazgatás terén is végbement egy modernizáció, jóllehet ez szerényebb volt, mint a hadügyé. A létszám csak a XVIII. század második felében emelkedett, és az igazgatást végzők formalizált tudáshoz jutottak az egyetemek révén. (uo.)

Az állami modernizációs keretek között az ideológiák sokkal etatistábbak voltak. A felvilágosodás ideológiai ugyan nemcsak a professzionalizálódó bürokráciában⁷⁸, hanem egy tágabb környezetben is megjelentek – a művelt udvari nemesség, az egyetemek világa, valamint a városi professzionalizálódott burzsoázia körében –, azonban radikálisabb politikai diskurzus e közegben nem alakulhatott ki, minthogy e szereplők jelentős mértékben függtek az állami hierarchiától. Ezért a kreativitás a nyelvbe és az irodalomba vonult vissza, ott teremtett kulturális „proto-nacionalizmust” (Mann, 2004: 120).

Franciaország nem illeszthető bele egyik kategóriába sem, az angol és a porosz (osztrák) minta közötti utat választotta: egyfelől abszolút monarchia volt, nagy hadsereggel, másrészt kereskedelmi alapokon álló gazdasággal. A francia diskurzív írásbeliség expanziója így vegyes, ellentmondásoktól sem mentes folyamat volt. 1789 előtt a burzsoázia felsőbb szinteken ugyan igyekezett beolvadni a nemességbe, azonban a diskurzivitás szintjén elég erőteljes megosztottság alakult ki. Mindez azonban csak a francia forradalom után vált igazán láthatóvá.

A példák felsorakoztatásából is látható, hogy Mann – habár Gellner és Anderson modelljeiből indult ki – arra a következtetésre jutott, a XVIII. század végéig, a XIX. század elejéig a Gellner által tételezett industrializáció nem hozta létre a nacionalizmus kifejlődését segítő „személytelen, univerzalizásra törekvő, kontextusfüggetlen kommunikációt”. Sokkal nagyobb szerep jutott szerinte e folyamatban az államnak, illetve annak a kiegyezésnek, amely – egyenlőtlenül ugyan, de – létrejött az állami bürokrácia és a „kereskedelmi kapitalizmus univerzalizmusra törekvő osztályai” között. Ezért az államot előtérbe állító nacionalizmus-értelmezés többet tud mondani erről a korról, és ebben nincs semmi meglepő, mivel a

nacionalizmusban mindig is két alapvető elem volt jelen, az »ezzel az adott néppel« egybekapcsolt érték és legitimáció gondolata, valamint az az elképzelés, hogy ennek egy államot kell alkotnia. ... az előbbire a népi osztályok felemelkedése gyakorolt hatást, ... az utóbbira az államok alapvető történelmi tevékenykedése, a háborúskodás. Az osztályok, a nemzetek és a háború története nem beszélhető el egymástól függetlenül. (Mann, 2004: 133)

Ugyanennek a korszaknak az államát Tilly a „konszolidált államnak” nevezi, és a típust a következő jegyekkel írja le: nagy kiterjedésű, heterogén, de közvetlenül irányított terület, amelyen a kormányzat egységes pénzügyi, törvényhozási, katonai, jogszolgáltatási és kulturális rendszert igyekszik bevezetni (Tilly, 2002: 46). A konszolidált állam típusa valójában az a proto-nemzeti állam, amely a klasszikus nemzetállamot vezeti be, annak közvetlen előzménye.

Ebben az államtípusban Tilly kétféle nacionalizmust különböztet meg, az *állam által patronált* nacionalizmust és az *államalapítást célul tűző* nacionalizmust. Az előbbi ott jelent meg, ahol az állam vezetőinek sikerült a lakossággal, az állam polgáraival a nemzet nevében néhány követelményt elfogadtatniuk, az utóbbi viszont olyan esetekben nyilvánult meg, amelyekben a lakosság egy kulturálisan is megkülönböztethető része kollektív módon lépett fel a saját állam létrehozása

⁷⁸ Poroszországban a közigazgatás magasabb rangú tisztviselői számára az egyetemi végzettség és/vagy az írásbeli vizsga jóval hamarabb – majdnem egy évszázaddal – vált kötelezővé, mint Angliában (Mann, 2004: 120).

érdekében. E nacionalizmusformák már a XVIII. században megjelentek, határozott alakot azonban a francia forradalom után öltöttek, azt követően, hogy az államok határainkon belül homogenizációs politikát kezdtek folytatni, és hogy az államok egymást között kulturálisan is egyre élesebben kezdtek különbözni.

A nacionalizmus e felvirágzásának – írja Tilly – igazából háborús okai voltak: a fejlett hadviselés körülményei között megújuló háborús fenyegetettség közepette az államok vezetői mind szükségesebbnek látták a homogenizálást és a lakosság felelőssé tételét a „haza” védelmében, és – ami ezzel függött össze – a humán és az anyagi erőforrások hatékonyabb ellenőrzését a hadviselés céljából. A rendi vagy abszolutisztikus állam vezetői e cél érdekében egyesítették érdekeiket azokkal a polgári rétegekkel, amelyeknek anyagi, kereskedelmi érdekei az egységes nemzeti identitás mellett szóltak, szemben bizonyos regionális identitásokkal. Ezek az érdekek alapozták meg az állam által patronált nacionalizmust, és az állam által patronált nacionalizmus váltotta ki a kisebbségi csoportok nacionalizmusát. (Tilly, 2002: 58-59)

Az előbbiekéhez hasonló premisszákból indul ki, és hasonló következtetésre jut Giddens is (1985), de okfejtése jóval vázlatosabb: a nemzetállamot az európai abszolutizmusból vezeti le, a nacionalizmust pedig a nemzetállammal összefüggő politikai mozgalomnak tekinti, amelynek szimbolikus tartalma a „hazát” egy eredetmítoszhoz kapcsolja, és kulturális autonómiával ruházza fel az ezen ideálokot hordozó közösséget. A nacionalizmus a modern állam kísérőjelensége, és ezen állam adminisztratív hatalmából, haderejéből és a szuverenitásával összefüggő „kulturális érzékenységből” vezethető le.

Annak tisztán államközpontú vizsgálatát, hogy miként jelent meg és milyen funkciót tölt be az államépítő nacionalizmus (Tilly kifejezéseivel: az *állam által patronált* és *államalapítást* célul tűző nacionalizmus), részletesen Hechter végezte el.⁷⁹ Elmélete a nacionalizmust az állam közvetlen kormányzása konzekvenciájaként fogja fel, és alapvetőnek a kormányzás és a társadalmi szolidaritás fenntartásának összefüggéseit tekinti.

Hechter elsődleges államnak azokat az államokat tekinti, amelyek egyének és csoportok között spontán módon jelennek meg. Az elsődleges állam történeti formái általában nem az egyénekből kollektív cselekvési egységekké alakuló csoportok kérdését, hanem inkább a csoportokból kialakuló szupercsoport problémáját veti fel. Az elsődleges államban a kormányzati egységek több szinten is jelen vannak, a helyi csoport, a törzs és végül az állam szintjén, vagyis az államot „egy olyan hierarchia legmagasabb szintjének tekinthetjük, amelyet beágyazott csoportok alkotnak egészen az individuális szintig” (Hechter, 2004: 154). E hierarchia működőképességét az biztosítja, hogy a társadalmi rend fenntartásának költségei úgy oszlanak meg az egyes szintek között, hogy az összköltség a lehető legalacsonyabb szinten marad; tehát a kormányzás is közvetett, a vele kapcsolatos feladatok és teendők megosznak az egyes szintek között.

A kommunikáció fejlettsége, a megfigyelés és ellenőrzés lehetőségei szabják meg (és nem csupán technikai kérdésként), milyen ellenőrzőláncok a legköltséghatékonyabbak a különböző társadalmak esetében; ebben található annak

⁷⁹ Lásd Michael Hechter: *A nacionalizmus megfékezése*. In: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek* (szöveggyűjtemény). Rejtjel Kiadó, Bp., pp. 150-182. Az államcentrikus megközelítés további fontos művei: Peter B. Evans – Dietrich Rueschmeyer – Theda Skocpol (szerk.): *Bringing the State Back in*. Cambridge, 1985.; Mancur Olson: *Dictatorship, Democracy and Development*. *American Political Science Review*, 1993., 87., pp.567-576; Ronald Cohen – Service R. Elman (ed.): *Origins of the State*. Institute for the Study of Human Issues, Philadelphia, 1978.

magyarázata, hogy „miért szerveződnek egyes társadalmak néhány, közvetlenül az állam szintje alatti csoportba, hosszú, szűk ellenőrzőlánccal (mint a feudalizmus esetében), és miért oszlanak mások több csoportra, szélesebb ellenőrzéssel (mint a modern egységes bürokratikus államokban)” (Hechter, 2004: 157).

Az elsődleges állam elmélete alapján értelmezhető, hogy a preindusztriális társadalmak általában miért éltek a közvetett kormányzás eszközével: a XIX. század előtt a központi kormányzás nem rendelkezett azzal az eszköztárral, hogy beavatkozzon az alsóbb szintű csoportok életébe. Így azok általában saját kormányzati egységeket alakítottak ki, helyi hatóságokkal, melyeknek előjogaira a központi kormányzat nem jelentett veszélyt; ekként működtek a nagy agrárbirodalmak, a Római, a Kínai, az Oszmán és a Habsburg Birodalom. Az alacsonyabb szintek saját kormányzati egységei, melyek általában nyelvi és kulturálisan a helyi lakossághoz asszimilálódtak⁸⁰, a kormányzott területen nem váltak kulturális konfliktusok okozóivá. Mindez megakadályozta a nacionalizmus kialakulását, még ott is, ahol – például – az arisztokrácia asszimilációja nem ment végbe (a keleti német-szláv érintkezést a városokban maradó arisztokrácia „idegen” hatalma jellemezte a falusi nép fölött), de a vezető réteg ellenőrző képességét ennek ellenére meg tudta őrizni.

Viszont a közvetett kormányzású birodalmak felbomlása előidézhette a nacionalizmust. Az államot alkotó csoportok hierarchiájának szétesése azt jelenti, hogy a társadalmi rend fenntartásának teljes felelőssége az alacsonyabb szintű csoportra hárul. Amennyiben e csoportok magas szinten szolidáris, nemzeti alapon szervezett csoportok voltak, a köztük kialakuló konfliktus élessé, nacionalizmust gerjesztővé vált.⁸¹

Általános érvényű összefüggésként megállapítható: mindaddig, míg a közvetett kormányzás fennáll, a nacionalista konfliktusok visszafojtottak maradnak. Akkor kerülnek csak az előtérbe, amikor a közvetlen kormányzás megjelenik a kulturálisan heterogén politikai közösségekben. Hechter szerint ez lehet a másodlagos állam megjelenésének egyik konzekvenciája is: a másodlagos államok pedig „már létező államformáknak egy adott területre kívülről, általában hódítás következtében való bevezetése során jelennek meg” (Hechter, 2004: 152). Másodlagos államként jelenik meg az állam modernizációja során a közvetlen kormányzás is, amely történetileg akkor alakul ki, amikor – általában a premodern abszolutizmusok eredményeképpen – az állam teljes mértékben saját területének urává válik. A közvetlen kormányzás első látványos példáját Franciaország szolgáltatta⁸²; Párizs befolyásának növekedése, a polgárok helyi hatóságoktól való függésének fellazulása, majd a katonaság modernizálása fokozatosan készítette elő a modern államigazgatásnak azt a modelljét, amelyet a franciák tulajdonképpen „rákényszerítettek” Európára. A közvetlen kormányzás sikerességétől ugyanis nem tekinthetett el a nemzetközi környezet. A napoleoni Franciaország példája egyaránt bizonyítja azokat a bel- és geopolitikai kényszereket, amelyek a modell uralmát kiterjesztették a modernizálódó Európára.⁸³

⁸⁰ Erre példaként Hechter a normann hódítók angollá, a korai betelepülő angolok írekké válását hozza fel.

⁸¹ Hechter ilyen típusú felbomlásnak tekinti a Szovjetunió és Jugoszlávia szétesését.

⁸² Dánia és Svédország már egy évszázaddal korábban kialakította e modellt, és Japán császári abszolutizmusa is ebbe illik, azonban – mivel etnikailag egynemű államokról van szó – a modell konzekvenciái a többnemzetiségű francia királyság esetében sokkal inkább nyomon követhetőek.

⁸³ Mindazonáltal vita van arról, hogy a közvetlen kormányzás kialakulását az okok mely hierarchiája váltotta ki. A „kínálati magyarázat” szerint az abszolutisztikus uralkodók mindig is „közvetlenül” kívántak kormányozni, csupán nem voltak meg az ehhez szükséges eszközeik. Amikor viszont

Míg a közvetett kormányzás eltúrta, sőt, épített a kulturális heterogenitásra, a közvetlen kormányzás számára a kulturális homogenitás mind a legitimizáció, mind a működés szempontjából alapvető feltétel volt (Laitin, 1992: 8-16). A homogenitást Európában az államépítő nacionalizmus teremtette meg több-kevesebb sikerrel, s ez a homogenizáló államépítő nacionalizmus mind befogadó, mind kizáró stratégiákat alkalmazott. A befogadó (asszimiláló) stratégia egyik legismertettebb történeti példája a Franciaországé⁸⁴, de kizáró stratégiák is léteztek, jóllehet, ezek kevésbé bizonyultak sikereseknek a nagyobb csoportokkal szemben. A befogadó-asszimiláló stratégia legelterjedtebb eszköze a nyelvi homogenizáció volt, ebben valószínűleg az játszott szerepet, hogy a nyelvben egyesült az állam modernizációjának mindkét oldala: a) a technikai szükségszerűség (a piacok egyesítése, a hatékony közigazgatás és a népnyelvi politika egyszerűsége); b) a homogén identitás által megalapozható szolidaritás biztosítása. Az utóbbi hatékonysága minden bizonnyal abból fakad, hogy a modernitás körülményei között leginkább a nyelv(használat) tárgyiasítja el a kollektív identitást, azaz az egynyelvűség teszi leginkább „láthatóvá” a politikai értelemben az összetartozást.

Hechter nem húz világos választóvonalat a közvetett és közvetlen kormányzás közé mint a premodern és a modern politikai modell közé, a nemzeti mivoltot és a nacionalizmus létét sem köti egyértelműen a közvetlen kormányzáshoz, mindazonáltal elmélete egyik hatásos megalapozása a modernizmus-paradigma államközpontú változatának.

Végül is megállapítható: a modernista paradigma államközpontú képviselői nagyjából ugyanazon saroktételekből vezetik le a nacionalizmus mibenlétére vonatkozó téziseiket.

A nacionalizmus a modern nemzetállam kísérőjelensége, jóllehet kialakulása visszanyúlik az abszolutizmus korába, amely létrehozta a proto-nemzeti államot. Az abszolutista államon belül az állam versenyre (hadviselésre) való modernizált felkészülése, továbbá az abszolutizmussal szembeni ellenzéki jellege volt az, amely a kialakuló politikai nacionalizmust meghatározta. Ez lehetett egyes elitek „reformnacionalizmusa” vagy „állam által patronált” nacionalizmus (amely az állam megerősítésére, modernizálására irányult), lehetett egyesítő vagy államalapító nacionalizmus, ahol a modern állam hiánya ezt megkívánta (birodalmi keretek ellenében). Ugyanakkor az állami elitek által gerjesztett nacionalizmus népi nacionalizmust, esetleg szeparatista nacionalizmust válthatott ki.

A nacionalizmusoknak nincs egyértelmű tipológiájuk, viszont léteznek jellegzetes különbségek a nagyobb geopolitikai térségek között. A Nyugatot inkább az „államtól a nemzet felé vezető” fejlődés jellemzi, miközben Kelet-Európára és Ázsia egy részére nézve sokkal jobb elemzési lehetőséget nyújt, ha a „nemzettől az állam felé”-modellt (értelmezési sémát) alkalmazzák a történeti folyamatok elemzésében (Smith, 2002: 86). A „nyugati” megközelítés, amely szerint a nacionalizmusnak az államon kívül, attól függetlenül nincs semmilyen fogalmi relevanciája, a primordialisták és perennialisták bírálatát váltotta ki.

megjelentek a modern szállítási, kommunikációs és hadviselési technológiák – hatalomtechnikai kínálatként –, rögtön alkalmazni kezdték azokat. A „keresleti magyarázatok” szerint az uralkodók sikeressége volt a perdöntő: a geopolitikai kényszerek azoknak az uralkodóknak kedveztek, akik hatékonyan összpontosítottak új eszközöket a háborús sikerek érdekében. Valószínűbb azonban (Max Weber szerint), hogy a két magyarázat kiegészíti egymást, és valójában az okok országonként változnak.

⁸⁴ De számtalan más példája van annak, hogy a nyelvi asszimilációval elérhető a megfelelő politikai lojalitás; Svédország – például – sikerrel változtatta három déli tartománya nyelvét dánról svédre a XVII.-XVIII. század fordulóján.

A tipológiák megállapítása, általában a fogalmak, de főleg a nemzet fogalmának meghatározása már amiatt is problematikus, hogy – amint arra Conversi felhívta a figyelmet – a nemzet nem csupán tárgya ennek a definíciónak, hanem eszköze is, vagyis hogy a különböző definíciók a meghatározandó kulturális tradíció keretein belül próbálnak meghatározást adni a „nemzet jelenségére”. (Conversi, 2004: 322)

III.2.2. A nemzeti identitás hárompólusú szerkezete

A klasszikus modernizmus paradigmáját számtalan bírálat érte, a „mérsékelt” kritikai irányzatok a paradigma belülről való megújítását célozták az alapvető előfeltevések feladása nélkül, a „radikális” irányzatok viszont a paradigma helyettesítésére tettek kísérletet. A mérsékelt, a paradigma finomítását célzó irányzatok és szerzők – elsősorban a perennialisták egy része: Connor, Fishman, aztán Smith – egyrészt a nemzetek „premodern korszakára” hívták fel a figyelmet, másrészt a modernizmus alaptételét cezúraként értelmezték: a modern korszak szerintük is teljesen megújította a nemzetek életét, de ezt a megújulást premodern előzmények készítették elő. Ez viszont kritikája is annak a tételnek, hogy a nemzet tisztán modern képződmény lenne.

A modernizmus paradigmájának radikális bírálati általában a primordialiszmus főbb kiindulópontjait vállalják fel, amelyek szerint a nemzet a modern intézményektől független kulturális és/vagy etnopszichológiai valóság (Geertz) vagy egyenesen biológiai eredetű közösség (van der Berghe, Reynolds). Fenntartásokkal ugyan, de a radikális kritikusok közé sorolhatók azok is, akik a „nemzeti jelenség” teljes dekonstrukciójára tettek kísérletet (Brubaker, Barth).

III.2.2.1. A nemzet mint a modernitás egyetlen formája

Lehetséges azonban a modernizmus-paradigma kritikai továbbgondolásának egy másik útja is, amely részben a perennialista és etnoszimbolista hagyományt folytatja, és így egybeesik a mérsékelt kritikai irányzatokkal, ugyanakkor azonban oly módon ismeri el a modernitás fordulatát, hogy közben egészen más kiindulópontokat vállal fel, mint a klasszikus modernizmus-paradigma. Az alábbiakban a nemzet és a modernitás viszonyának ezen értelmezésére teszünk kísérletet, hasznosítván Heller Ágnes, Liah Greenfeld, Schöpflin György, Rogers Brubaker, Will Kymlicka és Christine Straehle néhány megállapítását.

Greenfeld abból indult ki, hogy

mind a kapitalizmus, mind a modern tudomány mint társadalmi intézmény csupán egy olyan társadalomban alakulhatott ki, amelyet alapvetően egalitáriusnak fogtak fel, vagyis olyannak, amelyben a társadalom egyik rétegéből vagy szektorából egy másikba való átlépés (a társadalmi mobilitás) nem csupán lehetséges, hanem egyenesen legitim. ... A rugalmas társadalmi rétegződési rendszer az industrializációtól és a kapitalizmustól függetlenül alakul ki, és éppenséggel ez utóbbiak kifejlődését teszi lehetővé (Greenfeld, 2004: 184).

Ugyanez a rugalmas rétegződés alakította át az állam működését: a hatalom modern személytelen jellege nem alakulhatott volna ki, ha a szuverenitás nem különült volna el a Szuverén (fejedelem, király) személyétől, és nem vált volna a közösség attribútumává. Mindezt – a társadalom egalitárius felfogását és a hatalom kollektivizálását – a nacionalizmus teremtette meg (Greenfeld, uo.), amely nem a

kapitalizmus és az iparosítás termékeként, nem a modernizáció kísérőjelenségeként jelent meg, hanem sokkal inkább ezek előfeltételeként.

A nacionalizmus a régi rend felbomlására adott egyik lehetséges válasz volt, de miután – válaszként – megszületett, felgyorsította a felbomlás folyamatát, törvényszerűvé tette az egalitárius állapot, a nemzeti keretek és a politikai modernitás felé mutató fejlődést (Greenfeld, 2004: 184-185). A nacionalizmusnak ez a felfogása a modernizmus értelmezésével szemben (amely a politikai nacionalizmus különböző változataira: a reformnacionalizmusra, a szeparatista vagy kisebbségépítő nacionalizmusra, az állam által patronált, egyesítő stb. nacionalizmusokra helyezte a hangsúlyt) inkább olyan „eszme- és érzelmkészletet” jelent, amely átfogó identitást biztosít előbb a kevesek, de majd a „nép”, a „nemzet” számára. Látszólag tehát az esszencialista álláspont újrafogalmazásáról van szó a modernitás körülményeihez igazítva, amely szerint a nemzet régebb óta adott etnopszichológiai valóságként is rögzül, és amelyet esetleg a kultúra burka és a szokások külön procedúrákkal, megújító eljárásokkal, szimbolikus egységteremtő eszközökkel egészít ki. Csakhogy ez a Greenfeld által megfogalmazott kiindulópont nem a modernista cezúra „primordializálását”, elhalványítását célozza elsősorban, hanem a modernitás kialakulásának egy új felfogását jelenti.

A nacionalizmus mint az egalitarizmus irányba mutató felbomlás-folyamat ugyanis nem csupán primordialista identitásokat helyezett a modernitás új kontextusába, hanem magát a modernitást is létrehozta.

A folyamat kosellecki értelemben „történeti-szemantikai” természetű. A „nemzet” modern fogalma az 'elit'-jelentésből alakult ki, úgy, hogy ezt fokozatosan átalakította, mígnem a „nemzet” a 'nép' szinonimája nem lett. Ennek az átalakulásnak a klasszikus modernizmus-paradigma alapján álló nacionalizmuselméletek általában a különböző társadalmi és politikai oldalát vizsgálták, holott az átalakulás szemantikai kontextusa is determináló erejű, olykor irányítója volt a strukturális átalakulásoknak:

E folyamat minden egyes szakaszában a fogalom [*a nemzet, a nép, a rend – B.M.*] a használatból fejlődött ki a strukturális adottságok, korlátozó tényezők által meghatározott keretek között. A szó domináns jelentését egy adott időpontban, az adott körülmények között e körülmények egy olyan aspektusára vonatkoztatták, amellyel megfelelésben volt. Ugyanakkor e körülmények más aspektusai, amelyek eredetileg nem voltak megfelelésben ezzel a domináns jelentéssel, asszociálódni kezdtek a szóval, ami többes jelentést hozott létre. Az eredeti domináns jelentés fokozatosan elhomályosult, és új alakult ki, miközben a szó maga megmaradt, az egyik fogalom átadta a helyét egy másiknak. A szemantikai átalakulás e folyamatát az új fogalmakat alakító strukturális adottságok állandóan új és új irányba terelték. Ugyanakkor a strukturális adottságokat a megörökölt, a társadalmi cselekvést orientáló fogalmak szerint konceptualizálták, interpretálták vagy definiálták. Ahogyan a fogalmak fejlődtek, a szituáció definíciója is változott, ami megváltoztatta az orientációkat is. (Greenfeld, 2004: 186)

Mindehhez két fontos kiegészítés teendő. Az egyik: bár a történeti-szemantikai folyamatot a 'nemzet' (natio) szavakon is nyomon lehet követni, a fogalmak társadalmi cselekvést orientáló hatása igazából nem a 'nemzet' (natio) valamiféle „általános jelentése” révén valósult meg, hanem vele mindig egy „mi” alakult, formálódott: mindig valamilyen konkrét nemzetéről volt szó (az „angol nemzetéről”, a „francia nemzetéről”, a „magyar nemzetéről” stb.), vagyis az alakuló natio-k sohasem egy valahol már létező, absztraktabb keretet követeltek maguknak, illetve próbáltak meghonosítani, hanem saját „natio”-jukról vitatkozva, azért háborúzva, abba befogadva – alakították azt. Így mindegyik nemzet külön utat járt be saját modernitásáig, még akkor is, ha ennek egyes elemei, folyamatai – amelyek a

modernizáció fogalmában ragadhatóak meg – „nemzeti határokat” átlépően univerzálisak. A klasszikus modernizmus paradigmája a folyamat ezen univerzalisztikus oldalát kiemelő eszközökre és vonatkozásokra (indusztrializmus, piac, modern államszerkezet stb.) összpontosít, és ezért a modernizáció egyik, univerzálisan elterjedt kereteként jelöli meg a nemzetet, amelyet a nemzetállam formájában „átvesznek”, honosítanak, akárcsak a kapitalizmus többi elemét, a piacot, a technológiákat, a polgári jogokat.

A másik: a „nemzetté” alakulás történeti-szemantikai folyamata, a nacionalizmus létrejötté szociálpszichológiai folyamatként is értelmezhető. Olyan társadalmi anómiát kiváltó folyamatként indult, amely kulturális hagyományként is beépült a „nemzeti közösségbe”. Az átalakulás anomikus oldalát a történeti szociológia eszközeivel Greenfeld vizsgálta meg, elsősorban a XVI. és XVII. századi angol arisztokrácia példáján. Az „angol nemzetet” létrehozó változást az indította el, hogy a rózsák háborúja megtizedelte a hagyományos angol arisztokráciát, és vákuumot hozott létre a feudális hierarchia csúcsain. Ezekbe a pozíciókba emelkedett számos, a „népből” származó egyén, akiből az új arisztokrácia – a Tudorok új hivatali elitje – kialakult. Az új arisztokrácia kialakulása az 1530-as években egybeesett azzal, hogy a klérust eltávolították az államigazgatás kulcsfontosságú pozícióiból, így az új arisztokrácia közvetlenül is szolgálhatta a koronát. Ennek az új elitnek a rekrutációjára a kisbirtokos nemesség soraiból került sor, tényleges érdemek alapján. Viszont a társadalomról alkotott hagyományos kép nem ismerte a gyors, felfelé ívelő, érdemek alapján szűrő mobilitást, így az új elit tagjai sem tartották kedvükre valónak ezt a hagyományos képet. A változás és az értékrend kollíziója anómiát idézett elő, és ezért az új elit az „elit” klasszikus fogalmát (a nemességét) a homogén módon nemes nép, vagyis a „nemzet” eszméjével helyettesítette. Az eszme széles rétegekre hatást gyakorolt, a hatás – a nacionalizmus – a rend felbomlására adott reakció volt, majd annak irányítója lett. Ehhez hasonló folyamat legtöbb európai országban végbement⁸⁵, de mindenütt másképp. A közös vonás csupán maga az anómia volt: az elitek a társadalmi megbecsülést a rendek közötti megkülönböztetés szigorú fenntartásával tudták biztosítani, és amikor a különbségek valamilyen oknál fogva elmosódtak, a státusinkozisztencia kialakította a degradációtól, a lefokozódástól való félelmet, és az ennek megfelelő ideológiai védekező eszközként elindította a „nemzet” mai fogalmának kialakulását⁸⁶. (Greenfeld, 1995: 31-44; 2004:186-188).

A modernitásnak két összetevője van: 1) a modernitás dinamikája; 2) a modern társadalmi berendezkedés (Heller, 2000: 2). A klasszikus modernizmus-paradigma (ahogy azt Smith nyomán rekonstruáltuk), inkább a második összetevő, a modern társadalmi berendezkedés felől próbálta értelmezni a nacionalizmus jelenségét és tartalmát adni a nemzet fogalmának. Mivel elsősorban a történészek vizsgálták a modernitást, és abban a tradicionális berendezkedés és a hagyományos értékek fokozatos leépítését és visszaszorítását mutatták ki, elemzéseikkel a modernitás és modernizáció fogalmának az egymásba csúszását is előkészítették. A premodern kor

⁸⁵ Greenfeld öt országra – Angliára, Franciaországra, Oroszországra, Németországra és az Egyesült Államokra – készített esettanulmányt (Greenfeld, 1992). Kimutatta, hogy ezekben az országokban a nacionalizmus különböző célokat szolgált, és eltérő tartalmakra (jelentésekre) tett szert.

⁸⁶ A francia arisztokrácia státusinkozisztenciája valamivel később, a XVII.-XVIII. században alakult ki, az abszolutizmus, a királyi hatalom megerősödése nyomán. I. Ferenc és II. Henrik megfosztotta őket kormányzati szerepüktől, ami arra kényszerítette őket, hogy ne birtokaikon tevékenykedjenek, hanem az udvarban vadásszanak a királyi kegyre – ez anyagi hanyatlást eredményezett. Ez a függés és elszegényedés határozta meg a felső nemesség és a királyi hatalom viszonyát: a francia nacionalizmus az abszolutizmus nemesi ellenzékének megnyilvánulásaként alakult ki (Greenfeld, 2004: 188).

„nyitásként” – az univerzalizmus meg-megújuló rohamaként – való értelmezése, majd az azt követő modern kor fejlődésdinamikára való redukciója (annak szakaszolási kísérletei, az „első” és „második” modernitás szétválasztása) tulajdonképpen folyamatos „tökéletesedéssé” fogalmazták át a modernitást, és ezzel egy új problémát is létrehozta: a modernitás „modernizációjának” a kérdését. A modernizációvá átalakított modernitásban a nacionalizmus kérdése könnyen megrekedt az intézményi problematikában, és ugyanakkor egy sajátos ambivalenciát is magára öltött: a nacionalizmus mind a modernitás elfogadásaként, mind pedig annak elutasításaként meg tudott lenni⁸⁷.

A rendi társadalom anómiájából és státusinkozisztenciájából levezetett nacionalizmus viszont inkább az első összetevőből, a modernitás dinamikájából fakad. A modernitás lényegét tekintve olyan világ, amely a szabadságon alapszik, nincs más alapja, mint saját alapjainak folyamatos folyamatos dekonstrukciója – „olyan világ, amelynek szakadatlanul fel kell fedeznie önmagát”⁸⁸. Az így születő nemzeti identitás ebben a világban egyrészt „alapvető identitás” (Greenfeld), másrészt maga is része a folyamatos dekonstrukciónak. A nemzeti identitás az egyén „legbelső lényegét” is megszabja – de nem szubsztanciális értelemben, hanem úgy, hogy a társadalom tagjává teszi –, másrészt ehhez a folyamatosan újrakonstruált identitáshoz képest a többi identitásforma másodlagos jellegű, csupán módosíthatja azt. Ugyanakkor ez azt is jelenti, hogy a modern társadalmak – mint Greenfeld fogalmaz – „fogalmi definíciójuknál fogva »nemzetek«. Azokról, amelyek nem tartják magukat nemzetnek, úgy vélik (még) nem modernnek” (Greenfeld, 2004: 185).

A nemzet tehát a politikai modernitás *legátfogóbb formája*, amely nélkül tulajdonképpen modernitásról, mint a szabadságok folyamatosan intézményesülő rendszeréről nem is lehetne beszélni. Ez a megközelítés a klasszikus modernizmus paradigmáját követő nemzet- és nacionalizmuselméletek elvetését jelenti, ez utóbbiak szerint ugyanis a nemzet (mint politikai közösségforma) nem a modernitás dinamikájából fakad, hanem csupán a modernitás által fenntartott keretek – a társadalmi berendezkedés és a modernizációs folyamat: a kapitalizmus, a piac és a modern hatalomszerkezet – egyik fontos intézményi összetevőjeként jön létre és marad fenn. A klasszikus modernizmus-paradigma alapján a modernitás szubsztantív elvei a piac, az emberi jogok és a politikai közösség szuverenitása – a nemzet inkább ezekhez hozzáadódó keret: akcidencia.

A modernitás dinamikája a nemzet tekintetében a modern képzelet két forrását állítja az előtérbe: a *technikai* és a *történelmi* képzeletet (Heller). A nemzetet és a nacionalizmust is inkább ezek kölcsönhatásában érdemes vizsgálni, és nem a társadalmi berendezkedés részeként, egyik lehetséges keretként. E két képzelet konfliktusa érthetővé teszi a nacionalizmus kettősségét, és ebből fakadnak a nacionalizmusról való gondolkodás (a nacionalizmuskutató) aporiái is.

A történelmi képzelet az, amelynek segítségével a nacionalista mozgalmaknak sikerül a közösségi emlékezetből modern indentitásszerkezetet létrehozniuk, és azt mobilizációs tényezővé emelniük, a nacionalizmuskutatóban pedig a történelmi

⁸⁷ A „közpolgári” és az „etnikai” nacionalizmus közötti különbségtétel megideologizálásai mögött lényegében ez rejlik.

⁸⁸ „And since the modern world is based on freedom, on an arché which cannot found, it remains a world without foundation, a world which continuously has to reinvent itself. This is one of the main reasons why all the constructed models of the modern world are abstract, in the Hegelian sense of the word, and by definition counterfactual, and why all coherent narratives ring true for no more than a few decades.” (Heller, 2000: 1)

képzelet elsőbbsége alapozza meg a primordialisista és perennialisista irányzatokat. A technikai képzelet viszont arra szolgál, hogy a nemzetet a politikai modernitás keretében működtesse, hogy megalapozza a hatékony intézményeket és a hatékony közösségi döntéshozatalt, a nacionalizmus kutatásban pedig a modernista elméletek azok, amelyek a modern intézményesülés primátusát hangsúlyozzák.

Mindebben az identitás és a racionalitás ama sajátos ellentétéről van szó, amely a felvilágosodás kora óta meghatározója a politikai modernitásnak. A vita nemcsak a „nemzet” problematikáját érinti, nemcsak a nacionalizmus kutatásban van jelen, hanem kiterjed más kérdésekre is. Schöpflin szerint arról szól, hogy miképp szerveződjön a hatalom: a ráció, avagy az identitás alapján. Számos álláspont alakult ki: vannak akik kétségbe vonják a legitim identitás-politikát, vagy minimális szintre akarják szorítani, mások elfogadnak néhány identitást, de nem mindegyiket, végül velük szemben ott vannak az identitáspolitikusok, akik szerint minden probléma az identitásból fakad, ezért azokat az identitás ismérvei szerint is kell megoldani (Schöpflin, 2003e: 38-40). Schöpflin amellet érvel, hogy ellentétben az angolszász gondolkodásnak ama nagyon erős hagyományával, miszerint a világ bajaiért (például az etnikai tisztogatásért is) az identitás felelős⁸⁹, a megoldást a ráció és identitás szintézisében, illetve helyes egyensúlyában kell megtalálni.

Az identitás és a racionalitás vitája tehát a történelmi és a technikai képzelet vitája a politikai modernitás kérdéseiben. A vita mindig valamilyen egyensúlyt, kompromisszumot alakít ki a két képzeletforma (az identitás és a ráció, a partikularizmus és az univerzalizmus) között, amelyben egyik vagy másik koronként és történelmi szituációként túltenghet: ezt a változó egyensúlyi helyzetet Heller és Fehér a „modernitás ingájával” írja le (Fehér – Heller, 1993).

A két képzeletforma vitája észrevétlen maradhat, ha az egyik vagy a másik irányba cselekvő kollektivitások meg vannak győződve arról, hogy csak ők cselekszik a „helyes dolgot”, és a másik el fog tűnni. De ugyanakkor kigondolhatnak egyszerű modelleket, amelyek magukba foglalják mind az univerzálisit, a racionálisit, mind pedig a partikulárisit, az identitást (Heller, 2000: 4).

A nemzeti identitás és a nacionalizmus kérdésében a „modernitás ingája” nem csupán a pillanatnyi egyensúlyi helyzetet jelöli ki a két képzeletforma között. A történelmi képzelet akkor lendült mozgásba, amikor a modern, szabadság alapú politikai közösség kezdett kialakulni, minthogy szükség volt a neki megfelelő kollektív identitásszerkezetre is, a technikai képzelet viszont akkor került az előtérbe, amikor az intézményesült politikai közösség belső problémáit kellett megfogalmazni az intézményi funkcionalizmus nyelvén.

Mielőtt a nemzeti identitásnak így kirajzolódó modelljét részletesebben is leírnánk, érdemes megvizsgálni a kérdést: tényleg a nemzet-e a politikai modernitás legátfogóbb formája? Hogyan alakult ez így ki, és elképzelhető-e a politikai modernitás valamely más, szintén átfogó modellje?

Az kétségtelen, hogy az elmúlt két évszázadban két alapvető tendencia volt tapasztalható: a) a birodalmak, királyságok, városállamok, gyarmatok színes sokasága nemzetállamok sokkal egyneműbb halmazává szerveződik át, és ezek

⁸⁹ A végletesen racionalista érvelésnek – írja Schöpflin – több irányzata van. Az egyik maga a felvilágosodás, amely azt mondja, hogy a hatalom minden formáját, a kiváltságok összes forrásait alá kell vetni a rációnak, és a világot az ész, a megismerés viszi előre. A másik irányzat a liberalizmus, amely az egyén szuverenitását hangsúlyozza, és kritikus, illetve gyanakvó minden kollektív identitással szemben. Végül a harmadik, identitáspolitikát elutasító irányzat a marxizmus, amely egyedül a gazdasági érdeket tekinti alkalmasnak arra, hogy valamilyen kollektív identitás alapja legyen, minden egyéb identitás tulajdonképpen „hamis tudat” (Schöpflin, 2003e: 39-40).

közül majdnem mindegyik nemzetépítési politikát folytat a közös nemzeti identitás (a közös nyelv, kultúra) megteremtése érdekében; b) a preliberális vagy nemdemokratikus kormányzati formák (monarchiák, katonai diktatúrák stb.) majdnem mind liberális-demokratikus rendszerekké alakultak át. Okkal feltételezhető, hogy e két tendencia – írja Kymlicka és Straehle – valamiképpen összetartozik, affinitás áll fenn a nemzetállam és a liberális demokrácia között (Kymlicka – Straehle, 2001: 31). Hipotézisünk az, hogy a két tendenciát épp az anómián keresztül kialakult társadalmi egalitarizmus, a státusinkonzisztencia európai történeti folyamata tette összetartóvá, és ezért a nyugati politikaelmélet azon implicit előfeltevése, amelynek értelmében „a demokrácia, az igazságosság, a legitimitáció, az állampolgárság elmélete és gyakorlata összefonódott a nemzeti intézményekkel” és ami szerint „egyedül a nemzetállam keretein belül tartható fenn a liberális-demokratikus elvek megvalósíthatóságának a reménye”, több mint fogalmi affinitás: történetileg megalapozott összekapcsolódás. A nemzetállam és a liberális demokrácia összekapcsolódása három olyan elv tükrében is kitapintható, amelyeket a liberális demokráciák alapvetőnek tartanak: a) a társadalmi igazságosság; b) a tanácskozó (deliberatív) demokrácia; c) az egyéni szabadság. (vö. Kymlicka – Straehle, 2001: 29-32)

A társadalmi igazságosságot az kapcsolja a nemzetállamhoz, hogy a jóléti állam működése megkívánja az áldozathozatalt azok érdekében, akiket nem ismerünk. Az erre vonatkozó többségi döntéseket – például a kiegyenlítő szociális programokat – csak akkor viseli el a társadalom, ha létezik valamilyen közös identitás, ami egyesíti az áldozathozókat és a segítségre szorulókat, vagyis ha a meghozott áldozatokat a döntéshozók mindig valamilyen, a „mieink” javára hozott áldozatként tudják bemutatni és elfogadtatni, és ha létezik az áldozathozatal kölcsönösségére vonatkozó hit, és pedig az, hogy aki ma áldozatot hoz, az a jövőben számíthat arra, az ő szükségleteit hasonlóképpen veszik majd számításba.

A tanácskozó demokrácia és a nemzetállam összefüggésére a liberális demokráciáknak két érvük is van. Egyrészt az, hogy a tanácskozó demokrácia a bizalom magas fokát követeli meg, a társadalom tagjainak bízniuk kell abban, hogy a választottak szem előtt tartják érdekeiket, és méginkább abban, hogy a vitákban (a választások nyomán) vesztes fél továbbra is lojális tagja marad a politikai közösségnek. Másrészt a tanácskozó demokrácia akkor kivitelezhető, sőt, hatékony, ha a tanácskozás közös nyelven folyik. E kérdés nem csupán technikai jellegű (ha csak az egymásértés technikai kérdése lenne, tolmácsolással megoldható lenne), magával a képviselőlet logikájával és nyelvi természetével függ össze. A demokratikus politika ugyanis népnyelvi politika, a vitáknak nem csupán érveket kell ütköztetniük, hanem meg is kell jeleníteniük valamit abból, amit a nép, a választók értenek, amiről indulataik, törekvéseik, vágyaik szólnak. A nép nyelvének használata egyben azt a világos üzenetet is tartalmazza, hogy a politikai közösség magában foglalja a népet, nem csupán az elitet. Ugyanakkor csak a mindenki által érthető népnyelv tudja közvetíteni azokat a ritualisztikus elemeket, amelyek a tömegmédiák korában részét alkotják a modern politikának.

Végül, fontos, bár bonyolult kapcsolat áll fenn az egyéni szabadság és a nacionalizmus között. A nemzeti kultúrában való részvétel az ugyanis, ami „értelmessé teszi az egyéni választást”: a nemzeti kultúra jelöli az elképzelhető határait, az egyéni szabadság iránti elkötelezettség ezért a saját kultúra iránti implicit elkötelezettséget is jelenti (Kymlicka – Straehle, 2001: 35); de a kulturális hovatartozást úgy is tekinthetjük, mint instrumentális értéket, amely lehetővé teszi „az

egyén számára a választás képességének és az önmeghatározásnak a gyakorlását” (Tamir, 2001: 58).

Mindhárom elv érvényesülése feltételezi tehát a „nemzetet”, mint a politikai közösség keretét és horizontját, és ez a sokszor rejtett, de a liberális demokrácia működésével napi összefüggésben levő kollektív horizont világosan jelzi, a demokrácia technikai képzeletet igényelő kérdései közvetlenül kapcsolódnak a szolidaritás azon kérdéseire, amelyekre az átfogó válaszokat csak a történelmi képzelet tudja megadni. Mindaddig, míg a politikai közösségek ki nem alakultak, míg nem vált világossá, hogy a státusinkozisztencia eredményeként meddig terjednek a „nemzet” határai, ez utóbbi képzeletforma volt a meghatározó. A technikai képzelet a nemzet politikai létmódján belül akkor jutott primátushoz, miután megeremtődtek a nemzetállam intézményes keretei és nem kellett minden politikai cselekedetet, döntést közvetlenül is legitimálni. A nemzetállami legitimitás tehát megteremtette az állam racionális kérdéseit, köztük a törvény és a rend biztosítását, a szakpolitikák kérdéseit – általában: az állam társadalmi intervenciójának a kérdéseit. Az intervenció kérdései viszont alapvetően racionális problémamegoldást igényelnek, a társadalmi konfliktusokba való beavatkozást ugyanis az államoknak egyszerűbb racionális, allokációs problémaként kezelni: „monetarizálhatják” még azokat a kérdéseket is, amelyek tulajdonképpen értékeken alapulnak, illetve a megoldásuk értékek közötti választáson alapszik.

Mindez viszont nem jelenti, hogy a nemzetállami keretek megszilárdulásával a politikai modernitás kérdései végleg a technikai képzelet térfelére kerültek. Egyrészt magának az intervenciónak (a szakpolitikai beavatkozásoknak) a kérdései sem tehetőek teljesen racionálissá. Bár nagyon sok konfliktusban a rendelkezésre álló lehetőségek a technikai képzelet dominanciája mellett fogalmazódnak meg, azonban a „technikai” kérdések kiéleződésük esetén visszatorokollnak az értékválasztás kérdéseibe, azaz: az allokációs konfliktusok is lényegében hitek, szellemiségek, meggyőződések konfliktusai. A technikai képzelet dominanciája tehát feléleszti a történelmi képzeletet.

Másrészt az, hogy a nemzet a *modernitás legátfogóbb formája* azt is jelenti, hogy a nemzet a politikai modernitásban a *történelmi képzelet egyetlen integratív horizontja*. Vagyis a politikai identitások végső vonatkozásait a nemzet horizontja szabja meg. Ez még akkor is így van, ha a gazdasági globalizáció, a nemzetközi biztonság új követelményei vagy a „posztmodern” politikai konstrukciók új világa idején egyre több transznacionális és államalatti politikai közösséget konstituáló intézmény jelenik meg, és egyre gyakrabban felmerül, hogy a nemzetet és a nemzetállamot immár „a politikaelmélet sem tekintheti egyetlen avagy uralkodó kontextusának” (Kymlicka – Straehle, 2001: 47), illetve hogy egy újabb, kozmopolita nézőpontra, sőt, a „kozmoplita kormányzat” modelljére (Held, 1995) van szükség. Ezek a folyamatok ugyanis bár kikezdték a nemzetállami forma segítségével megjelenő politikai közösségek modelljét, azonban alapvetően nem tudták azt megkérdőjelezni. Nem jött létre a politikai közösség alternatív modellje, sőt, az államalatti önkormányzati közösségek (az identitás és a lojalitás újratermelése tekintetében) beilleszkednek a „nemzeti modellbe”, mint átfogó modernitás-modellbe: vagyis felveszik a politikai közösségnek azt a kettős formáját, amely a modernség „ingázása” a kulturális alapon megfogalmazódó „identitásközösség” és egy neki többé-kevésbé megfelelő területi-önkormányzati intézményforma között. A szupranacionális identitások viszont mind kulturálisan, mind pedig intézményesülés jelenlegi erőforrásait és modellkínálatait tekintve túl gyengéknek bizonyulnak.

Az eddigiek alapján a *nemzetnek*, mint *modern politikai közösségnek* és mint a *modernitás átfogó modelljének* a lényege a következő saroktételek segítségével ragadható meg:

- 1) A nemzet modern politikai közösség, amelynek leggyakoribb és leghatékonyabb intézményesülési formája a XIX. század óta a nemzetállam. A nemzetállam azonban csak a nemzeti közösség lojalitásának és a kulturális identitásának egyik (de persze, legfontosabb) fókuszpontja. A „nemzeti” típusú politikai közösségképződés a XX. századtól az intézményesülés más formáit is ismeri; ezek közül az állam alatti önkormányzatiság intézményei tűnnek a legsikeresebbeknek, amelyek a lojalitás és a kulturális identitás nemzetállami fókuszához hasonló, összpontosító modelljé tudtak válni.
- 2) Mindazonáltal az a politikai közösség, amely a nemzetnek megfelelő lojalitás- és identitás-fókuszpontokat tud intézményesíteni, nem azonos az így létrejött politikai intézmény (a nemzetállam vagy az államalatti önkormányzat) tagjainak egyszerű szummájával. Inkább olyan identitásközösség, amely abban a termékeny feszültségben határozza meg önmagát, amely az állam (vagy a területi önkormányzat) két dimenziója, a racionális közpolgári és a közösségi határokat definiáló etnikai között létrejön.
- 3) A két dimenzió a nemzeti identitás két, egymástól el nem választható dimenziója, mindkettő magán hordja a modernitás bélyegét. Az identitás közpolgári összetevője inkább a modern képzelet technikai dimenziójában alakítja tartalmát, a hatalomgyakorlás jogi-racionális intézményeit a közösségi feladatok és cselekvés racionális feladatmegoldásaiban legitimálja. Az etnikai összetevő a kulturális hagyományokból és más (az eredettel, a nyelvvel) kapcsolatos elemekből építkezik, és a „valamibe való beleszületés természetes adottságát” konstruálja folyamatosan újra a szolidaritás megőrzése, fenntartása érdekében.
- 4) A nemzeti identitás mindkét dimenziója folyamatosan konstruált: az identitás konstruálását (a nemzetépitést) a nacionalizmus (mint érzelem és mint mozgalom) hozza a politikai nyilvánosság diskurzív felszínére. A nemzeti identitás konstruálása tehát diskurzív politikai folyamat, amelynek belső vitáját, feszültségét olykor a két összetevő instrumentalizált politikai ellentéte még nyilvánvalóbbá tesz.

A nemzeti identitás két dimenzióját a nyelv kapcsolja össze, amelyet általában a kulturális identitás egyik legfontosabb hordozójaként szoktak meghatározni. Csupán ekként azonban a nyelv nem tudná összekapcsolni a két dimenziót. Ehhez nem elegendő a nyelv Herder által kijelölt, partikularitásokat összefoglaló, közösségi identitást fenntartó szerepe, hanem az is szükséges, hogy a modern képzelet technikai-racionális dimenzióját is szolgálja, azaz partikularitáshordozó mivolta mellett a racionalizált intézményi működés és feladatmegoldás – azaz: az univerzalizálhatóság – igényeinek is megfeleljen. Ezért a modern „nemzeti mivolt” nyelvisége igazából nem csupán „a népnnyelven”, hanem azon a standardizált, nyilvánosságot létrehozó nyelvváltozaton alapszik, amelyet a „nyomdai kapitalizmus” teremtett meg, és amely miközben megőrizte népnnyelvi jellegét, fel tudta venni a semleges közvetítő szerepét is. A modern politika, mint a társadalmi konfliktusok megoldásának intézményesítése, a modern köznyelvben olyan eszközre bukkant, mely a semleges és univerzális közvetítő voltaival megteremtette a technikai képzelet számára szükséges kommunikációs teret, ugyanakkor nem vesztette el azt a

közösségi horizontot fenntartó képességét sem, amellyel a természetes nyelvek rendelkeznek⁹⁰. Így megmaradt az egyéni identitás és szubjektivitás konstituáló keretének is, és a közösségi emlékezethez való folyamodás kitüntetett eszköze lett a modernitás körülményei között⁹¹.

A modern nemzeti létmód számára ezért a (kvázi)standardizált, az univerzalitás számára megnyitott népnyelv fundamentális jelentőségű, nem véletlen, hogy a nemzetépítés konfliktusai, bár kiterjednek a köztérhasználat teljes szimbolikus dimenziójára, alapvetően a nyelvhasználat miatt bontakoznak ki. Ezek a konfliktusok ott a leghevesebbek, ahol a nemzetállam nyelvével szemben álló kisebbség nyelve maga is (kvázi)standardizált modern nyelv, ugyanis itt a nyelv veszélyeztettsége inkább közvetíti a közösség létének a veszélyeztettségét. Ugyanakkor egy kisebbségi nyelv fennmaradásának az esélyei akkor jobbak, ha a modern állam intézményrendszerében maga is standardizált népnyelvként igyekszik nyilvános státust szerezni.⁹²

Minthogy a nemzeti identitás létrehozásának, megerősítésének vagy „újratermelésének” permanens belső feszültsége az intézményesülés gyakorlati exigenciái felől meglehetősen problematikusá teszi az identitásközösség határait, folyamatosan felmerül a kérdés, létezik-e egyáltalán a nemzet mint kollektív identitással rendelkező, szubsztanciális politikai közösség. A nemzetfogalom aporiái számos érvet tettek megfogalmazhatóvá amellet, hogy a nemzet csupán „elképzelt közösség”, amelyről számos ideologikus konstrukció született, de egyetlen olyan – szociológiai relevanciájú – elmélet sem, amely a nemzet létét, mint reálisan létező csoport létét bizonyítaná. Ebből azonban kevesen vonták le azt a radikálisan „dekonstruktív” következtetést, hogy a *nemzet* mint csoport nem létezik.

Egy ilyen határozottan dekonstruáló álláspontot képviselve Brubaker viszont abból indul ki, hogy miközben a szubsztancialista nemzetfelfogást továbbra is nagyon sokan osztják – a primordialisták mellett számos modernista, konstruktivista is – a modern társadalomelmélet megkérdőjelezi a csoport szubsztanciális fogalmát⁹³. Ezért a „nemzet” esetében is hasonló dekonstrukcióra van szükség: nem a nemzet

⁹⁰ A francia nyelvi egységesülés folyamata már a reneszánszt követően elindult, azonban a standardok bevezetésére külön törvények, rendelkezések nélkül került sor, csupán a monarchia megerősödésének és központosításának hatására. Az 1789-es forradalmat követően viszont a megtervezett, törvényes rendelkezésekkel segített nyelvpolitika gyorsította fel a helyi nyelvjárások és regionális nyelvek kiszorítását. Ez nem csupán a kommunikáció egységesítését szolgálta, hanem a párizsi francia forradalmi értelmiségi azon törekvését is, hogy a szimbolikus hatalom megszervezésével mentális szerkezetek ki- és átalakítását is elérje. (Lásd Bourdieu: *Ce que parler veut dire. L'économie des échanges linguistiques*. Fayard, Paris, 1982, pp.29-31. Idézi Thomas Hylland Eriksen: *Linguistic Hegemony and Minority Resistance*. Journal of Peace Research, Vol.29, nr.3., 1992, p.318.)

⁹¹ A premodern vagy „etnikainak” nevezett közösségek esetében a nyelv csupán az egyik és távolról sem centrális jelentőségű eszköze a közösségi emlékezethez fordulásnak, sokkal fontosabbak a rítusok és az etnoszimbolikus közvetítések.

⁹² Az amerikai spanyol anyanyelvűek esélyeiről ezt a konklúziót Eriksen fogalmazza meg (lásd i.m., 324.old.)

⁹³ Brubaker négy olyan fejleményt említ meg, amelyek ehhez a nézőponthoz – a csoport realista létezésének elvetéséhez – vezettek, ezek: 1. a hálózatelmélet térhódítása, a hálózatnak, mint általános metaforának egyre gyakoribb használata a csoport helyett; 2. a cselekvésre irányuló elméletek, amelyek módszertanilag az egyént állítják középpontba, és az egyén érdekein, orientációin keresztül vizsgálják a kollektív cselekvés logikáját (Olson, 1997; Hirschman, 1995); 3. a strukturalista szemlélet visszaszorulása és egy inkább „konstruktivista” álláspont előretörése, amely a csoportok konstruált, esetleges és változékony voltát hangsúlyozza; 4. a posztmodern elmélet, amely a társadalmi formációk kialakult és rögzült jellege helyett azok részlegességét, átmenetiségét a közöttük létező átjárhatóságot hangsúlyozza (Brubaker, 2004).

szubsztanciális mivoltát kellene a nacionalizmuskutatóknak és szociológusoknak megtalálni, hanem a „nemzetben való létezését” kellene valahogy megragadni. Brubaker világosan fogalmaz: a nemzeti mivolt, a nemzeti dimenzió tanulmányozását el kell választani a nemzetek, mint kollektívumok és közösségek tanulmányozásától, „a nemzetet nem szubsztanciaként, hanem intézményesült formaként, nem kollektívumként, hanem gyakorlati kategóriaként, nem entitásként, hanem esetleges eseményként, történészként” kell kezelni (Brubaker, 2004: 390).

Azonban a jól megválasztott kiinduló kérdés – hogy „szubsztanciális csoport”-e a nemzet – gyorsan relevanciáját veszti. Ugyanis a cselekvő közösségek esetében a kategorizációs meghatározásnak, eljárásnak mindig vannak társadalomelméleti nehézségei: nagyon sok csoport van, amely nem határozható meg tagjainak néhány egyszerű ismérven alapuló szummációjára révén. Vagyis: nem a nemzet az egyetlen „csoport”, amelynek nincs kategorizációs értelemben szubsztanciája. Ebből azonban nem következik azonnal, hogy a nemzeti mivolt csupán „esetleges esemény”, vagy pusztán „gyakorlati kategória”, esetleg „a kollektív cselekvés változékony terméke” (Calhoun⁹⁴) volna. Ha a modernitás cselekvő közösségeire nézve érvényes is, hogy az identitás a kollektív cselekvés terméke, a „nemzeti mivoltra”, mint a nemzeti közösség szubsztanciájára ez már nem áll. A nemzeti mivolt, a nemzeti identitás több, mint a cselekvő közösségek keletkező identitása, ugyanis a modernitás körülményei között a nemzeti keret minden közösségi cselekvés végső horizontja vagy biztosítéka. Egyrészt lehetővé teszi, hogy a – tisztán a cselekvés útján konstituálódó – politikai identitások racionálisan kiegyezzenek a „közös érdekek” és a „közös célok” jegyében, másrészt a „nemzet” a maga teljességében nem tud sohasem cselekvő közösséggé válni (intézményesülni), cél- vagy eszközzacionális cselekvését mindig „kihelyezi” valamilyen politikai cselekvőképességgel rendelkező csoportjába.

A „közös érdekek” és „közös célok” jegyében történő kiegyezés a modernitás szabadságlogikájának fenntartását szolgálja, de ez nem volna lehetséges annak a „végső” szubsztancializáló horizontnak a folyamatos fenntartása nélkül, amely a szabadságlogikák ütközése ellenére is fenntartja a közösségre hivatkozás végső argumentumát.

A nemzetnek, mint politikai közösségnek az eddigi leghatékonyabb intézményesülési formája a modern nemzetállam. Eddigi teljesítményét a „végső” szubsztancializáló horizont fenntartásában semmilyen más keret még csak meg sem közelítette, mégis még a nemzetállam működésében is világosan látható, hogy a szubsztancializálás csupán részleges, mert a „nemzet” politikai cselekvését „kihelyezi” a képviseleti rendszer révén kialakuló politikai osztályba, mint cselekvőképes csoportba. Ez a kihelyezés a modern képviseleti és választási rendszerek révén oly mértékű legitimitásra tett szert, hogy gyakorlatilag azonos a politikai modernitással: ez az egybemosódás is annak igazolása, hogy a nemzet politikai közösségként maga a modernitás formája.

A társadalomtudományi kutatás igazi célja, mindezek után az lehet, hogy – túl az egyszerű szubsztancializálás elutasításán – feltárja, miben tér el a „nemzeti mivolt” alakulása más csoportdinamikáktól.

Az eltérés megértésében épp Brubaker dekonstruáló álláspontot igazolni próbáló példája segíthet, az, amit a munkásosztály fogalma kapcsán elmond. A társadalmi osztályok és elsősorban a munkásosztály fogalmát vizsgálva ő ugyanis megállapítja: ma már világos: „a reálisan létező entitásként és szubsztanciális közösségként

⁹⁴ Brubaker Calhoun idézi, aki az 1989-es kínai diákmozgalomról írta: az identitás a kollektív cselekvés terméke, és nem annak kiváltó oka.

felfogott munkásosztály, mint az elemzés tárgya nagyrészt a múlté. Léte megkérdőjeleződött, mind az elméleti elemzések oldaláról, mind a társadalomtörténet, a munkásság történetét és a tömegdiskurzus és mobilizáció történetét részletekbe menően vizsgáló kutatás oldaláról” (Brubaker, 2004: 387). Ez pedig jó példa arra, ami a „nemzettel” történik: mind a történeti folyamat, mind a módszertani konzekvenciák tekintetében.

Brubakerrel szemben viszont elmondható: a munkásosztály realitásának e „szétfoslása” nem analogonja a nemzet hasonló „szétfoszlatásának”, az osztály és a nemzet ugyanis nem ugyanazt a „helyet” töltik be a modernitás működésében.

Az osztály fogalmának kétségtelenül volt szociológiai alapja, de az osztályöntudat tisztán politikai-ideológiai konstrukció volt, amely a modernitás immár létező körülményei, a liberális demokráciák keretei között alakult ki. Azaz, az osztálykülönbségek már a polgárságon belül alakultak ki, és olyan – a demokrácia kezdeti időszakában megfogalmazott – kérdésekhez kapcsolódnak, mint például: kik kaphatnak szavazati jogot, hol a tulajdonjog határa stb. Gyökerei tehát abba a helyzetbe nyúlnak vissza, amelyben a polgárság belső rétegekre oszlott, és olyan alsóbb néprétegek fölé épült, amelyek az állampolgári jogokkal csak korlátozott mértékben élhettek. Vagyis az osztálykülönbségek akkor és olyan társadalmi feltételek mellett alakultak ki, amikor már ismert volt, hogy a problémákat nem „eltörölni” kell, hanem az érdekek egyeztetésével és kompromisszumokkal megoldani. Az osztályok megjelenése viszont átalakította magának a „népnek” a fogalmát is: immár nem szétválaszthatatlan egységet jelentett, hanem – mint arra Mann is rámutatott – „plurális és osztályokba rendeződött entitást”, aminek következményeként „a liberális demokrácia lényege nem az individualizmuson, hanem az osztályérdekek legitimitásának elfogadásán alapszik”.⁹⁵

A nacionalizmus ezzel szemben részben a modernitás előtt, részben azzal párhuzamosan, a modern társadalmi viszonyok kialakulását gerjesztve kapott formát, és az általa létrehozott identitásközösség, a „nemzet” nem állítható párhuzamba azokkal az identitásközösségekkel, amelyek a modernitás talaján alakultak ki. A modernitás funkcionalizmusa alapján létrejött identitásközösségek ugyanis általában olyan érdekközösségeken alapszanak, amelyeknek létrejöttére és megszűnésére a modern polgári körülmények között kerül sor (az individualizmus és szabadság elvei szerint). E közösségek cselekvésére jobbra a technikai képzelet dominanciája mellett kerül sor, céljaikat nagyobbrészt „racionális” érvekben fejtik ki, nem támaszkodnak olyan értékekre, amelyek nem a polgári társadalom létmódjából eredeztethetők, még akkor is, ha a létmódról épp az értékek nyelvén folyik a vita. A racionálisan kifejtett célok általában fontos társadalmi-elosztási probléma megoldását vagy egy „beavatkozási” probléma korlátainak a kijelölését (abortusz, környezetvédelem) szolgálják.

Itt, ezen a téren másképp működik a modernitás ingája, mint a „nemzet” esetében: az identitásképzés – például a „munkásöntudat” politikai kialakítása és fenntartása – tulajdonképpen a technikai képzelet egy új mozgásterének kialakítását szolgálja mindössze, az osztályérdekek politikai képviselésének megalapozását. Ez az érdekképviselés nagymértékben racionalizálható, része annak a politikai

⁹⁵ Lásd Michael Mann: *The Dark Side of Democracy: The Modern Tradition of Ethnic and Political Cleansing*. In: *New Left Review*. Nr. 235, 1999. May-June, p.18-45. (Magyarul: Michael Mann: *A demokrácia sötét oldala. Az etnikai és politikai tisztogatás modern hagyománya*. Regio, 2003/1, p.3-35.) Mann az osztályok és a liberális demokrácián belüli „tisztá” identitásközösségek megkülönböztetését annak érdekében vezeti be, hogy megalapozza tételét: az etnikai tisztogatás legerőteljesebb formái a liberális demokrácia politikai és intézményi körülményei között alakultak ki.

funkcionalizmusnak, amely a többpártrendszerben érvényesült, és az identitásképzés a racionalitás terének a megőrzését szolgálja mindaddig, ameddig az allokációs vagy „beavatkozási” probléma fennáll, vagy át nem fogalmazódik.

A „nemzet” viszont az a politikai közösség, amely a modernitás létező formái között minden lehetséges funkcionalizmust közös keretben tart, és ezért különösen szilárdnak, a funkcionális identitások ütközéseit elbírónak kell lennie. A nemzetállamnak a saját állami keretein túlmenően nincsenek egyéb szilárd intézményi garanciái, ezért szerepe is túlmegy a politikai közösség fenntartásának technikai-instrumentális biztosításán: része van a politikai közösség identitásközösségként való fenntartásában is. A „nemzet” valóságának ezért „végső” – a (nemzet)államon túli – szubsztanciális valóságnak kell lennie, még akkor is, ha a nemzet tagjai kategorizációval nem határozhatóak meg egyértelműen – ebben igaza van Brubakernek. Következésképpen nem dekonstruálható olyan szociológiai megközelítéssel, mint amilyennel „szétfoszlatottok” a modernitás körülményei között megjelent kollektívumok (osztályok, csoportok), azaz a nemzet módszertanilag mégsem tehető „esetleges eseményé”.

A nemzetállam tehát a modernitás politikai kísérlete volt arra, hogy „szubsztancializálja” a nemzetet, és bár a nemzetállam sikeres lett, a szubsztancializálódás maga nem lehetett teljes, folyamatosan megkérdőjeleződik, alapvetően két, egymást kiegészítő folyamat és szükségszerűség hatására: 1) Egyrészt a „nemzetnek” történeti módon, de a jelenben kell bizonyítania, hogy eddigi konszolidációja megalapozott volt, az általa létesült politikai közösség építhet tehát saját fennmaradására. Ez a bizonyítás a „közösség” egészének szól, és kialakulásának történeti előzményeire – amelyek a státusinkonzisztencia korszakának „emlékei” – alapoz; a történeti státusinkonzisztencia által nyújtott múltváltozatok egyben a jelen szabadabb értését is szolgálják. 2) Másrészt a nemzetállami kereteken belüli politikai pluralizmus és szabadság talaján született politikai identitásoknak – a nekik megfelelő funkcionális csoportoknak (pártoknak, mozgalmaknak, diskurzusközösségeknek) – tudniuk kell vázolni egy olyan horizontot, amelyben saját céljaikat a „nemzeti közösség” céljaival egyezőként, illetve e közösséghez illeszthetőként tudják megfogalmazni.

A két szükségszerűség eltér, sőt, ütközik egymással, de ugyanakkor feltételezi is egymást. Az előbbi a történelmi képzeletet hozza inkább mozgásba, és olyan típusú diskurzusban jelenik meg, amely a közösség egészét célozza, legtöbbször – de nem feltétlenül – a „nemzeti emlékezet” közösségére apellálva, amelyben a hagyomány emelkedik „kommunikációs partnerré”.⁹⁶ Az utóbbi inkább a technikai képzeletet veszi igénybe, racionálisan jelenít meg olyan részérdekeket és partikuláris törekvéseket, amelyeket ugyanakkor a politikai közösség jelenbeli érdekeihez kapcsol. Diszkurzivitása jobbra a semleges és univerzális nyelv diszkurzivitása (ilyen például a jog nyelve), de tartalmaz értékelvű hivatkozásokat is.

A nemzeti identitás e két diskurzus hatása alatt alakul. Mindkettő irányítja a közösségi cselekvést, amelynek általános modelljét a politikai identitás hárompólusú szerkezetével (lásd: II.3.2. fejezet) ragadhatjuk meg. E hárompólusú modell a nemzetet olyan politikai közösségként értelmezi, amely e belső ellentmondásokon keresztül, de folyamatosan újrafogalmazza önmagát, és ezt az önnevezés

⁹⁶ Mindez sajátosan hermeneutikai jelleget kölcsönöz ennek a folyamatnak, benne a politikai közösség saját történetiségét tapasztalja meg, a hagyomány pedig – Gadamer szavaival – úgy szólal meg számára „mint valami Te”, azaz „mint egy valódi kommunikációs partner, mellyel ugyanúgy összetartozunk, mint az Én a Te-vel” (Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer*, Gondolat K., Bp., 1984. 251.old.)

valamint más fogalmak révén számára megnyíló és lehatárolódó tapasztalati mezők felhasználásával teszi.

A modellnek három pólusa van: a) *a nemzet mint „mi” affirmációja*, amely a csoport önmagára használt elnevezése segítségével alakítja a politikai közösség önazonosságát, és amely a nemzet kettős lehatároltságából fakadó termékeny feszültséget is magában foglalja; b) *az „ellenségek” aszimmetrikus megnevezése és opponálása*, ami azon alapszik, hogy a „nemzet” önaffirmációja a konfliktusos valóságban nem tudja kellően szabályozni a politikai közösségből való kizárást és befogadást, csak akkor, ha a „velünk szemben” állót is valamilyen történelmi tapasztalat és tulajdonság birtokosának, illetve hordozójának tekint; c) a nemzet mint cselekvő politikai közösség, mint „mi-csoport” *várakozási horizontja*, amely a csoport értékekben megfogalmazott törekvéseit kapcsolja össze a tapasztalati térben felismert lehetőségekkel; erre a horizontra hárul, hogy átalakítsa vagy racionalizálja – a „mi” és az „ők” közötti folyamatos feszültség ellenére – a szembenállást, s ezzel előkészítse a politikai közösségek átalakítását, esetleg az új közösségek létrehozását.

III.2.2.2. A „mi” és a nemzet kettős határa

A nemzet mint politikai közösség „mi”-affirmációját a csoport cselekvésén túl – melynek megvannak a konkrét tárgyi-fizikai meghatározottságai is – az önmegnevezése is előmozdítja. A megnevezést itt azonban távolról sem pusztán denotációként kell érteni, hanem a közösség olyan teremtő tényezőjeként, amely intézményesülését elindítja és folyamatosan fenntartja.

Koselleck gondolatmenete szerint a „mi” megjelenítésére azok a fogalmak a legalkalmasabbak, amelyek konkrétumokra vonatkoznak ugyan, de általánosan is használhatóak. A konkrét és általános közötti feszültség az, amely lehetővé teszi a csoport expanzióját, mind összetétele, mind célételezései tekintetében. Ez a feszültség a konkrét és az általános jelentés egyidejű felhasználásában jelenik meg, a cselekvő közösség „a lehetséges általános fogalmakat gyakran egyedieké stilizálja, hogy ezek csak őt jelentsék és csak rá vonatkozzanak” (Koselleck, 2003: 242-243).

A politikai közösségként felfogott nemzet esetében a szemantikai feszültség az általános és a konkrét viszonyát egy – a cselekvő közösségek premodern formáitól eltérő – kontextusban juttatja kifejezésre. E sajátos kontextust az alkotja, hogy a nemzeti közösség mindig egy kettős határ fenntartásával válik a történelmi mozgás részesévé, alakítójává. A „mi a magyar?”, „kik vagyunk mi, németek?” típusú kérdések mindig egy kettős határ fenntartásának a szükségletére keresnek egyszerre konkrét, egészen sajátos, de ugyanakkor univerzalizálható választ is. A (politikai) közösségi cselekvés lehetőségének keresése ugyanakkor a modern nyilvánosság körülményei között folyamatos, a feszültség a diskurzus szintjén akkor is fennmarad, ha a „nemzet” tagjai vagy a politikai aktorok ezt pillanatnyilag nem érzékelik.

A nemzetet modern „mi”-közösségként definiáló kettős határt két, természetében is eltérő határvonal. Az egyik a határ klasszikus territoriális fogalmával ragadható meg; ez a földrajzi határ fogalmából fejlődött ki, és a hatalom és terület modern összefüggésében definiálja a nemzetet, mint politikai közösséget. A XIX. század közepe óta a társadalomtudományok az egyén analógiájára elképzelt „önálló, öntevékeny, öncélú, önmagára reflektáló, s kizárólag belső viszonyai által

meghatározott, végső soron végletesen magányos társadalom” fantomjában gondolkodnak, amelyben összezsúszik a nemzet, az állam, a nép, az etnikum és a nemzetgazdaság képzete, és a határ territoriális eredetű fogalma ennek teljes mértékben megfelel (Böröcz, 2002). Ez a határfogalom szubsztancializálja – térképszerűvé teszi – a "német társadalom", a "francia nép", az "olasz nemzet" stb. fogalmait, és egyben megszabja az individuum viszonyát is velük: az egyén a határon belül a közösség alkotóeleme, ha viszont átlépi azt, akkor – a „határon” kívül – szabad (elvont) individuum.

A másik határ nem territoriális jellegű, legjobb leírása Barth etnikai határ-fogalma (1969; 2004) segítségével adható meg. Ez a társadalmi gyakorlat mindennapiságában, folyamatosan jelöli ki a közösség határát, az etnikai identitást a társadalmi szerveződés jellegzetes vonásának, és nem a kultúra valamely kódos kifejeződésének tekinti. Az etnikai csoportok – bár van közös norma- és kulturális értékkészletük – rendkívül szituációfüggőek, és nem eleve adottak. Az etnicitás fenntartásában tehát nem a norma- vagy értékkészlet, hanem az etnikai csoport különállásának, az etnikai határnak a reprodukciója az elsődlegesen meghatározó tényező. Az etnicitás szempontjából csupán „azok a kulturális különbségek játszanak kiemelt szerepet, amelyekkel az illető csoport saját különállóságát és határait jelzi” (Barth, 2004: 262). Mindezek mellett figyelembe kell venni az etnikai politika vállalkozásjellegét, azt, ahogy a politikai vállalkozóként fellépő vezetők közös cselekvésre mobilizálják az etnikai csoportot, miközben e mobilizációt nem lehet a népakarat vagy a közös értékkészlet közvetlen kifejeződésének tekinteni (uo.).⁹⁷

A „nemzeti mivolt”, a nemzet mint „mi” lényege ekként nem egy szubsztancializált közösségben, hanem maga is történeti mozgásként, a két határ által definiált cselekvő közösségi létmódban ragadható meg. A cselekvés terét, irányát, motivációját és jórészt hajtóerejét is az a feszültség adja, amely a két határvonal, a közösségi öndefiníció két módja között folyamatosan fennáll.

A politikai modernitás által teremtett körülmények között e feszültség a nyilvános tér diszkurzív terében jelenik meg, itt születnek folyamatos válaszok a „mi a magyar?” vagy „kik vagyunk mi, németek?” típusú kérdésekre, még akkor is, amikor e történeti-szemantikai kérdés nem fogalmazódik meg közvetlen politikai-ideológiai formában.

A territoriális határ a nemzetet mint politikai közösséget állampolgári közösségként definiálja. Történeti értelemben az állampolgárság, mint politikai, kulturális, társadalmi és gazdasági jogok és kötelességek együttese és mint a hatalmon levők és kormányzottak viszonyának szabályozója „a XVII. századtól kezdve egyre gyorsabban formát öltő modern állam racionalizáló tevékenységének az eredménye” (Schöpflin 2003c: 21). A modern állam fokozatosan kiterjesztette és elmélyítette hatalmát az uralma alá tartozó népesség fölött, és ennek során jelentős szervezeti változáson ment át. Az egyazon uralkodó fennhatósága alá tartozó államterületen a hatalomgyakorlással összefüggő tevékenységek – az adminisztratív, kényszerítő és kitermelő (adóztató) eljárások – egyre egységesebbekké, és az uralkodó által könnyebben irányíthatókká és hatékonyakká váltak (Schöpflin, 2003c; Hechter, 2004; Mann, 2004). Az állam teljesítőkétségének a megnövekedése változásokat hozott a társadalom hozzáállásában, az állam és társadalom viszonyában:

⁹⁷ Az etnikai határtermelés barthi fogalma szakítás azzal a felfogással, amely az etnikai csoportokról és a hasonló társadalmi kategóriákról saját reifikációkat alkot, egy konstrukcionista szemlélet meghonosításának a kezdetét jelezte. E konstrukcionista szemlélet azonban hasznosan egészítheti ki azt a szubsztancializáló nemzetfelfogást, amely a modernitással nyert teret, elsősorban a nemzetállam azon fogalma révén, amely a nemzet szinonimájává vált.

az állam által egyre nagyobb mértékben alkalmazott szabályozás működőképességének és hatékonyságának fenntartásához az egyetértés egyre magasabb szintjére volt szükség. Konszenzus nélkül az állam egyre növekvő komplexitása saját működését teszi sebezhetővé, a szükséges koherencia helyett a társadalom aktív vagy passzív ellenállása által gerjesztett zavar támad. (Schöpflin, 2003c: 22)

A konszenzus szükségessége alapozta meg a közakarat alapján történő kormányzást: „az állam, ha nem akarja, hogy az ellene ható erők alapjaiban ingassák meg, kénytelen alattvalóinak – általa csak részben befolyásolható – törekvéseit is figyelembe venni” (Schöpflin, 2003c:22). A felismerés olyan racionalizált kölcsönösséghez vezetett, amely a mindenki számára biztosított jogok és jogosultságok reciprocitása által (szemben a korábbi, születési alapon történő joggyakorlással) biztosítja az állam modern működését. E racionalizált kölcsönösség kiterjesztése alapvetően megváltoztatta az állam legitimitását: a legitimitás korábbi dinasztikus és vallási formáját a nemzet – népszuverenitás révén folyamatosan újrateemtett és megerősített – hatalmi legitimitása vette át. Csakhogy míg a korábbi legitimitásforma zárt, korporatív kultúrára, identitásra alapozott, melyet tradicionális (rendi) elitek hordoztak, a népszuverenitásra alapozó legitimitásnak szembe kell néznie a „népakarat” révén feltörő, egymással versengő ideológiai kihívásokkal. A verseny pedig önmagában is destabilizáló tényező az állam számára, amennyiben nem teremti meg annak ellenőrzési, szabályozási kereteit.

Mindezekből következően az állampolgárságnak két összetevője van. Az egyik univerzális, és a szó jogi értelmében rejtőzik: az állampolgár nem konkrét egyén, hanem absztrakt individuum, amelynek ideológiai megjelenése az Emberi és Polgári Jogok Egyetemes Nyilatkozatához (1789) kötődik, és amely jogait emberi mivoltából és univerzális elvekből eredezteti. A másik partikuláris, és az állampolgárság politikai természetéből következik. A népszuverenitás az állampolgárt a nemzet alkotórészévé tette, de mivel az átruházott nemzeti legitimitás soha, sehol nem testesült meg – a népszuverenitás eszméjére alapozó procedurális demokrácia révén – egy tisztán „társadalmi szerződésben”, hanem átítatódott azzal a tradíciókban megtestesülő előzményanyaggal, amelyet Európában általában a történelmi állam halmozott fel és hagyományozott a dinasztikus legitimitás átruházásakor a modern nemzetállamra. Ez még a legpolgárosultabb, vagy a saját *ancien régime*-ével legradikálisabban szakító Franciaország esetében is így van. A francia állampolgárságba szinte észrevétlenül itatódottak be azok a tradíciók, amelyek a francia szokásokból, a dolgok francia módon való intézéséből, a „normális és természetes” francia felfogásból sarjadnak (Weber, 1976).

Az állampolgárság tehát, bár a nemzet modernitás révén képződött határát jeleníti meg, nem tud tisztán univerzalizisztikus intézmény maradni, ahogy a modernitás egyéb intézményei nyomán ez normaként is megfogalmazódik. És nem csupán amiatt, hogy a hatalom megszervezésének és legitimálásának premodern történetét magában foglalja tradícióként, hanem annak konzekvenciájaképpen is, hogy az állampolgárságban felhalmozott történelmi tradíció a modern állam kezén egyfajta „etnikai színezetre” tesz szert.⁹⁸ Ez az „etnikai összetevő” általában ellentmondásos

⁹⁸ Ezel a kettősséggel vet számot Tilly állampolgárság-definíciója. Szerinte az állampolgárság egyszerre 1) *kategória*, amely jogalanyok körét jelöli ki, azokat a személyeket, akiket az általuk élvezett kiváltságos helyzet fűz egy bizonyos államhoz; 2) *kötöttség*, amely „a jogalany és az állam közötti, mindkét fél kötelező kölcsönös viszonyt” jelöli; 3) *szerep*, amely magában foglalja a jogalany másokhoz fűződő kapcsolatait, amelyek a jogalanynak az államhoz fűződő viszonyától függnék; 4) *identitás*, amely az előző három dolog tapasztalatára és közéleti reprezentációjára vonatkozik. (Lásd

szerepet tölt be: egyrészt a nemzeti közösség mint politikai közösség szolidaritását erősíti, ekképp magát az államot is, másrészt viszont rombolhatja a demokráciát és gyengítheti az államot, ha a domináns etnikai csoport saját államvizíóját próbálja érvényesíteni az állampolgárok olyan csoportjaival szemben, amelyek saját kulturális reprodukciójukhoz saját eszközöket kívánnak felhasználni, és saját politikai tradíciókkal is rendelkeznek.

E kettősség történelmi gyökerei többfélék, de általában abban a történelmi folyamatban gyökereznek, amelyek egy nép (történelmi-etnikai közösség) saját államiságába való beilleszkedését alakította a modern korig. Ebben a folyamatban pedig hasznos megkülönböztetni az államépítés és a nemzetépítés szakaszait, jóllehet, elkülönítésük egyes gyakorlati példák esetében meglehetősen problematikusnak tűnhet (sőt, kivételek is akadnak).

Linz szerint az államépítés a feudalizmus hanyatlásával, a reneszánsz és a reformáció korában kezdődött, kiváltó oka a keresztény birodalom válsága, az ekkoriban felemelkedő nyugati, majd észak-európai monarchiák versenye volt (Linz, 2004: 278-279). Az államépítés nem alapozott semmilyen nemzeti érzelmre, identitásra, mindazonáltal egyes államok, csoportok esetében létezett egy „proto-nemzeti” érzés, amely kisebb mértékben az államépítést, nagyobb mértékben a nemzetépítést is meghatározta.

Az államépítéshez nem a természet és a születés, hanem inkább a megalkotottság, a teremtés képzete társul (Linz, 2004: 279), de létrehozhatja – például a közös király iránti lojalitás kialakulásával – azt a tradíciómagot, amely a proto-nemzeti tudat alapanyagává válhat. Úgy is lehetne mondani, hogy ebben a szakaszban az állam is megjelenik az etnicitás egyik tényezőjeként az etnikai csoportok folyamatos konstruálódását (barth-i értelemben) irányító folyamatban⁹⁹. Ez a szakasz a régi rend lebomlása kezdetének szakasza, amely a releváns elitcsoportokon belül státusinkonzisztenciában nyilvánult meg (Greenfeld, 1992), de jelentős különbségekkel az egyes országok között. Angliában például a korábban vázolt módon: a „népből” származó új arisztokrácia – a Tudorok új hivatali elitje – pozíciószerezésével indult el, az új elit megalkotta a homogén módon nemes nép, vagyis a „nemzet” fogalmát. A magyar nemesség anómiája viszont bonyolultabb helyzet eredménye volt, 1830-40-ben három kérdéssel kellett szembeszenbenéznie: az idegen, birodalmi abszolutizmussal, Magyarországnak a Habsburg-birodalmon belüli elmaradottságával és a polgári fejlődést célul tűző programok hiányával (miközben a birodalom egyes részein nyilvánvaló polgári fejlődés indult meg). Hazai rendiség – idegen abszolutizmus, birodalom – „nemzet”, feudalizmus – polgári fejlődés: ezek voltak azok az ellentétek, amelyek közepette a magyar nemesség státusinkonzisztenciája létrehozta a magyar nacionalizmust. Javarészt nemesi vagy nemesi származású értelmiségiek voltak, akik a különböző, feudális alapozottságú csoportkohéziók és lojalitások felbomlása során az új, immár polgári kollektív identitást jelentő viszonyok kialakulását végiggondolták (Dénes, 1993: 9-10).

A magyar nemesi anómia talaján kibontakozó nacionalizmus meghatározó eleme az volt, hogy szövetség jött létre rendiség politikai kereteiben működő szervezett politikai erők (a kis- és középnemesség döntő része) és a még gyenge polgári erők között azzal – az 1848 és 1867 után ténylegesen is megvalósult – céllal, hogy

Charles Tilly (ed.): *Citizenship, Identity and Social History*. Cambridge University Press, Cambridge, 1996., 8., idézi Constantin Iordachi: *Állampolgárság és nemzeti identitás Romániában*. Regio, 2000/3.)

⁹⁹ Barth e folyamatot határteremtésnek tekinti; következésképpen az államépítés szakaszának egyik lehetséges jellemzője az, hogy az állami legitimitás tradicionális tartalmi elemei megjelennek az állam „etnikai magjának” határ- és identitásképző tényezői között.

önmagát modern polgársággá alakítsa¹⁰⁰. Minthogy e törekvés sikeressé nem saját politikai programja alapján lett (a leverett forradalom után az osztrák abszolutizmus ültette életbe a jobbágyfelszabadítás és a nemesség földbirtokos polgársággá alakításának programját, majd 1867 után a polgári éthoszú nemesség már nem a nemlétező, vagy gyenge polgárság helyére lépett, hanem szembe egy másikkal), a nemesség anómiája sajátos módon fennmaradt, és újabb ideológiai tartalmakat vitt be a magyar nacionalizmusba.

Bár a magyar rendi társadalom fellazulásának folyamata kezdetben nagyon hasonlított az angolszászéhoz – a polgári jogokat a jogkiterjesztés programjával próbálta megvalósítani, a nemesi vármegye abszolutizmussal szembeni pozícióit az önkormányzatiság irányába kívánta fejleszteni¹⁰¹, a választójogot pedig cenzusos alapon képzelte el¹⁰², idealizálta a szokásjogot –, a XIX. századra kialakult magyar nacionalizmus mégis eltért attól. A jogkiterjesztés útját a germanizációtól és a „pánszlávizmustól” való félelem miatt kollektív jogok nélkül, a francia forradalom homogén állama és a jozefinista abszolutizmus mintájára képelték el. Emellett az abszolutista rendszer okozta anómiából fakadó magyar nemesi liberalizmus később szembekerült más polgári éthoszokkal, és megkettőzte a polgárosodás folyamatát: a birtokos nemes, mivel érzelmileg és ideológiailag kötődött birtokához („ősei földjéhez”), polgári réteggént is a par excellence hazafias uralkodó osztályt alkotta, a rendi ellenállás örököse maradt, míg a vele szemben kialakult polgári réteg – a bankárok, a gyárosok, a kereskedők – kozmopoliták, nem kötődnek sem a földhöz, sem az ősi államszerkezethez (Szabó, 1993: 154-155).

Mindeközben, mind Angliában, mind Magyarországon (1867 előtt) az államépítés viszonylag független volt az nacionalizmus kialakulásától (amely viszont az anómia eredménye volt), mind pedig az „etnikai mag” hagyományos etnikai konstruálódásától, ám bizonyos elemeivel mind a kettőbe beépült. A magyar nemesi anómia tartóssá válása (annak következtében, hogy a nemesség kvázi-kiváltságos osztályként fennmaradt a dualista kor polgári Magyarországon is, annak politikai és közigazgatási elitjeként) és szembekerülése a nyugat-európai modernizációhoz közelebb álló, de a politikai hatalomból kiszorult polgársággal, az állam értéke és szerepe tekintetében két eltérő tradíciót alapozott meg a „nemzeti mivoltról” való gondolkodásban.¹⁰³

A Linz által tételezett második szakasz, a nemzetépítés, modern nemzetállami keretek közt kezdődik, elsősorban az állampolgárság intézményének kialakulását és megszilárdulását követően bontakozik ki. Ebben a szakaszban a nemzeti közösség politikai közösségé válik, és alapvetően az államot felhasználva – de adott esetben azzal szemben – építi újra a modernitás univerzális és területi koncepcióinak

¹⁰⁰ Ennek első teoretikus és ideológiai megfogalmazása Beksics Gusztávtól származik, aki 1884-es, *Társadalmunk és nemzeti hivatásunk* című röpiratában kifejtette, hogy tulajdonképpen a magyar földbirtokos nemesség nem más, mint a magyar *tier état* (harmadik rend), amely egyben az ő korának *middle class* (középosztály) fogalmával is egybecsengett (ld Szabó Miklós: *A magyar nemesi liberalizmus, 1825-1910*. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Szabadság és nemzet*. Gondolat, Bp., 1993., 153.old.)

¹⁰¹ A magyar megye politikai jogokkal rendelkezett, például becikkelyezte, tehát véleményezte az országos törvényeket, azokról határozatot hozott, és együttműködött – ilyen politikai kérdésekben – a többi megyével (tehát létrehozott egy „vízszintes politikai szerkezetet”).

¹⁰² Az angolszász liberalizmus szerint csak az anyagilag független egyén tud független, szabad véleményét alkotni a társadalmi kérdésekről, ezért liberális politikai közösséget csak ők alkothatnak, és nem az általános választójog alapján létrejövő tömeg, mint politikai közösség. Vagyis a politikai közösség létrejötté a polgári anyagi gyarapodás függvénye.

¹⁰³ A magyar „kettős állampolgársággal” kapcsolatos politikai vitákat is vissza lehet vezetni e hagyományra.

megfelelően saját közösségi határait. Mindez tulajdonképpen azt jelenti, hogy a kezdetben etnikai közösségként megjelenő „proto-nemzet” megkettőzi határait. Korábbi „etnikai határát”, amely tulajdonképpen kulturális eszközökkel épített szociális határ volt (Conversi, 1999: 559-563), egy további, a hatalom területi szervezettségének megfelelő politikai határral egészíti ki, sőt, e határkettősben egyre inkább az utóbbit tekinti meghatározó eszköznek.

Az állampolgárság intézménye mindkét szakasz történeti tapasztalatát magába olvasztja. Az államépítés és nemzetépítés esetleges ellentéte abban jelenik meg, ahogy az állampolgárság adományozásának jogi módja kiegyenlíti a két fundamentális elv, a *ius soli* és a *ius sanguinis* alkalmazását. A *ius soli* általában az elsődleges állam másodlagossá alakulásának azt az aspektusát fejezi ki, hogy az állam a hatalom területi megszervezésével egyidőben a polgárai feletti hatalmát is megerősítette. A *ius sanguinis* viszont az államépítő szakasz felemáságára, lezáratlanságára utal. Ugyanakkor a két elv kiegyezése az állampolgárság egyéb történeti formáiban is megjelenhet, így például a „lépcsőzetes állampolgárságban”.¹⁰⁴ Az állampolgárság a „nemzeti mivolt” univerzalizálásának az intézménye. Ekként a közösséghez való tartozást racionalizálja oly mértékig, hogy a modern technikai képzelet számára is hozzáférhetővé tegye a politikai közösség tervezését és irányítását. Ugyanakkor visszautal a nemzet mint politikai közösség előtörténetére, és ezzel arra, hogy a közösség „végsőnek” tekintett kérdései nem oldhatók meg a történelmi képzelet igénybevétele nélkül.

A nemzeti közösség másik határa az etnikai határ mintájára képzelhető el, amely a társadalmi élet mindennapi színterein folyamatosan kijelöli, „újratermeli” a nemzeti közösség „etnikai határát”. Barth modelljében a határ „kijelölése”, az identitás reprodukciója általában három szinten történik: mikro-, közép- és makrószinten. Mikroszinten az egyéni identitás van előtérben, középszinten – mely a politikai vállalkozás, a vezetés és a retorika szintje – kollektívumokat hoznak létre, makrószinten pedig az állam is bekapcsolódik ebbe a folyamatba. Egy átfogó modell ez, amely egyaránt alkalmas a politikai kontextusoktól viszonylag független etnikai csoportok identitása, valamint a nemzeti identitás értelmezésére. Az alapvető kérdés az identitás e szintjeinek szerepe, összekapcsolódása és intézményesülése a modernitás nemzeti keretei között. Az összekapcsolás beemeli az etnicitást a jelenkori politikába, de az nem önmagára a hatalomra irányul, „hanem annak a közösségnek a kötelékeire és morális tartalmára, mely fölött a hatalmat gyakorolják” (Hutchinson, 2004: 331).

Az összekapcsolást a nacionalizmus hajtja végre. Mikroszinten a nacionalizmus diszkurzivitás szintjén kapcsolja be az egyént; itt mind a technikai, mind a történeti képzelet szerephez jut. A technikai képzelet azokat a kérdéseket hatja át, amelyek a nemzeti szolidaritás kérdését a közpolitikai problémák kapcsán jeleníti meg. A történeti képzelet akkor jut szerephez, ha a nemzeti közösség határai közvetlenül is megkérdőjeleződnek, akár az állampolgárság, akár a kulturális-nyelvi hovatartozás révén.

¹⁰⁴ Ilyet alkalmazott Románia a XIX. század végén. Bár a berlini egyezmény (1878) kötelezte Romániát, hogy megadja az állampolgárságot a területén letelepedett zsidóknak, azok az első világháborúig csak elenyésző számban kapták meg a teljes körű állampolgárságot, zömük a jogilag alacsonyabb rendű, „letelepedett” státusban maradt, azaz adózott, katonai szolgálatot teljesített, de politikai és gazdasági jogokat teljeskörűen nem élvezett. (Lásd Constantin Iordachi: *Állampolgárság és nemzeti identitás Romániában*. Regio 2000/3.)

Középszinten a politikai vállalkozások azon formái számottevőek, amelyek a modern politikai funkcionalizmus részérdeket megjelenítő plurtalizmusa mellett valamiképpen a „nemzeti mivolt” kérdését is a napi politika horizontján fogalmazza meg.

III.2.2.3. „Ők” – az ellenségképek nemzetet konstituáló szerepe

Régi felvetése az etnológiának és az antropológiának, hogy a közösségképződés oppozicionális logikát követve megy végbe. Az etnikai jegyekre, tulajdonságra vonatkozó nyelvi kifejezések szabályszerűen tartalmazzák a saját csoport jellemzőihez kapcsolódó pozitív jelentéstartalmakat, és – ezzel párhuzamosan, de ezt megerősítve – a másik csoport negatív jellemzése, mely a nyelvben is rögzült.¹⁰⁵ Koselleck e felismerést a modern korig vezeti: az „ők” megnevezése általában legtöbbször a „mi-csoport” megnevezéséből következik. Olyan megnevező fogalmakról van szó, amelyek az el nem ismerő megszólítás-típusnak történelmileg konkretizált formát adnak. Az aszimmetrikus ellenfogalmak – hellén és barbár, keresztény és pogány, ember és nem-ember – csupán a történelem legnagyobb hatású, korszakos elhatárolásokat generáló fogalomkettőseit mutatták be, az ellenfogalmak alapstruktúrája azonban jóval elterjedtebben érvényesül a politikai életben, és számtalan intézményesülés kiindulópontja. Az „ők” megkonstruálásának két nagyon fontos sajátossága van: 1. Az ellenség esszencializálásának módja azonos a „mi” esszencializálásával¹⁰⁶; 2. A „mi” határainak megkettőzése az „ők” differenciálását vonja maga után.

A modern nemzeti önaffirmáció is ellenségképek igénybevételel megy végbe. Ott, ahol az államépítés tradicionális ellenségekkel találta szembe magát, az államépítő nacionalizmus több szinten is magába építette az ellenségképeket. Az ellenségképek a nacionalizmus révén egész mélyen „integrálódhatnak” a köztudatba: nemcsak a napi diszkurzív gyakorlat révén teremődnek folyamatosan újra, hanem azokban a paradigmákban is, amelyek a „nemzeti tudományokat” alapozzák meg. A történettudomány, minden módszertani megújulása ellenére olyan paradigmák szerint fejlődik, amelyek az ellenségképek folyamatos megújítását favorizálják.¹⁰⁷

III.2.2.4. A nemzet horizontja: nemzetépítés és etnicitás

Az egy adott állami kereten belüli nemzetépítés történeti példáiban a „nemzet” megkettőzött határépítésében konkrét stratégiák is megjelennek, amelyek között ellentmondások és konfliktusok lépnek fel. A nemzetépítés egymással ellentmondásban levő stratégiáinak konfliktusa rajzolja ki a nemzet „horizontját”, azt

¹⁰⁵ Az indoeurópai nyelveket vizsgáló Emile Benveniste figyelt fel arra, hogy már az antik korszaktól megfigyelhető a népek differenciált és oppozicionális jellegű megnevezését: az etnonimek tartalmazzák az egyes népek pozitív önfelértékelését a szomszédokkal szemben.

¹⁰⁶ Ezt már 1939-ben megfigyelte Kenneth Burke Hitler retorikájában: miután a „zsidó” az árja ellentéte lett, minden „bizonyíték” automatikusan létrehozható volt (Burke, 1998).

¹⁰⁷ A román történetírás ellenségképeivel Lucian Boia művei foglalkoznak. A magyar történetírás rejtettebb ellenségkép-használatáról – többek között – Szűcs Jenő ír: „A »kettős honfoglalás« hipotézise ... minden tisztelettel megérdemlő tudósunk elmélete ... A teória szelvében tapasztalható zajos és diadalmas *fogadtatása* azonban a közvélemény bizonyos szektoraiban érdekes tünetre utal. E szektorokban a feltevés már bizonyossággént jelentkezik, s ami fő, valamiképpen mindig a dákoromán elmélettel összefüggésben, annak ellenpontjaként merül fel. Más szóval, a délkelet felől érkező *irritáció* valamiképpen visszahozza az őstörténeti »történeti jog« motívumát a gondolkodásba, holott ez aztán már igazán kiveszni látszott” (1997: 368).

az imaginárius mezőt, amely a tervek szintjén közösségi tapasztalatot tartalmaz és kijelöli a „nemzeti közösség” újrafogalmazásának potenciális irányait és jövőbeni problémáit.

A nemzetépítés a „mi” kettős határára irányul, tulajdonképpen mindkettőre tartalmazhat stratégiát, és ezek között ellentmondások is létezhetnek.

Csergő és Goldgeier szerint négy fő iránya van a nemzetépítésnek: 1) a klasszikus (állam)nemzet továbbépítése; 2) az állam alatti (sub-state) nemzetépítés; 3) a határokon átnyúló – transzszuverenitást célzó, valamint 4) a védekező nemzetépítés.¹⁰⁸ E négy típus nem úgy létezik, hogy egy-egy nemzet vagy állam valamelyiket képviseli, hanem inkább úgy, hogy minden konkrét nemzetépítő gyakorlatban jelen vannak valamilyen mértékben, egymás mellett, egymásra épülve, összefonódva.¹⁰⁹ A „nemzet horizontja” ebből a – belső ellentmondásoktól egyáltalán nem mentes – összefonódásban tárul fel.

Az államnemzet-építés ma a francia és az angol történeti nemzetépítés modelljének aktualizálása. E nemzetépítési stratégia változása az elmúlt kétszáz év során az államhatalom jellegének változásával állítható párhuzamba, a modern államhatalom ama kettősségével, melyet Mann a „despotikus” és az „infrastrukturális” hatalom megkülönböztetésével ragad meg (2001). Despotikus hatalmon az állami elitiek azon cselekvései értendők, amelyet a civil társadalmi csoportokkal való rendszeres és intézményesített egyeztetés nélkül hajt végre. Ezzel szemben az „infrastrukturális” hatalom az állam azon képessége, hogy valóban áthassa a civil társadalmat, hogy logisztikai eszközökkel politikai döntéseket léptessen életbe az állam egész területén. Az államok történetében e két hatalom mindig párhuzamosan van jelen, a nyugati történeti fejlődés azonban a modern demokráciák kialakulásával egyértelmű folyamatot rajzolt ki, mellyel az államok „despotikus” hatalma visszaszorult az „infrastrukturális” hatalom javára.

Az államnemzet-építés nyugati (angol és francia) modellje e folyamathoz igazodott: „despotikus” vonása – az állami elitiek kulturkampfos és erőszakos asszimilációs politikája – fokozatosan gyengült, és helyébe az „infrastrukturális” hatalom szolidaritásépítő, a közpolgáriságot előtérbe állító hatalomgyakorlása lépett. Mindezt a nacionalizmus kutatás egyik uralkodó paradigmája az állam „etnikai” jellegének eltűnésében, és a politikai közösség „közpolgári” dimenziójának előtérbe kerülésében ragadta meg.¹¹⁰ Valójában azonban nem az „etnicitás” eltűnéséről van szó, hanem arról, hogy az etnicitás tartalma megváltozott, a történeti képzelet formái mellett mind többet fogadott magába a modern technikai képzelet szokásszerűvé avatott formáiból is. Vagyis az „etnicitás” immár nem az állam modernítésével szembeni reziduális közösségdefiníciókat tartalmazza, hanem a modern hatalomgyakorlás kulturálisan rögzült mintáit és értékke vált intézményi tradícióit is.¹¹¹

¹⁰⁸ Lásd Csergő Zsuzsa – Goldgeier, James M. (2004): *Nationalist Strategies and European Integration*. In: Kántor – Majtényi – Ieda – Vízi – Halász (eds.): *The Hungarian Status Law: Nation Building and/or Minority Protection*. Slavic Eurasian Studies nr.4. Hokkaido University, Sapporo., 273.old.

¹⁰⁹ Magyarországon – például - jelen van mind a négy típus; a védekező típus gyengébb, mint egyes nyugati államokban, viszont a határokon átnyúló harmadik – transzszuverenitást célzó – típus markánsabban megnyilvánul. Az összekapcsolódó, keveredő irányok súlya, kombinációja ma a magyar politikai élet egyik fontos ideológiai törésvonala.

¹¹⁰ Lásd fennebb, jelen tanulmány III.1.3. fejezetét.

¹¹¹ Heller Ágnes erre példaként az amerikai alkotmányt hozza fel, amely bár a modern technikai képzelet kiváló alkotása a politikai szabályozás területén, mégsem ültethető át más társadalmak

Ezt tükrözi az állam alatti (sub-state) nemzetépítés is. Azok a nyugati etnoterritoriális közösségek, amelyek sikeresen alakították ki saját területi önkormányzatukat az államnemzeti építkezéssel szemben (a katalán és a skót példa itt a leginkább tanulságos), a maguk sajátos módján elvégezték a saját történelmi képzeletük által karban tartott „reziduális etnicitásuk” összeolvasztását az asszimilálásukra törekvő államnemzeti projekt által megvalósított modernitás-modellel. Ebben a folyamatban az etnoterritoriális közösségek egyrészt maguk is „nemzetként” építik a saját politikai közösségüket – azaz: felveszik a politikai közösségnek azt a kettős formáját, amely a modernség „ingázása” a kulturális alapon megfogalmazódó „identitásközösség” és egy neki többé-kevésbé megfelelő modern territoriális hatalmi szerkezet között –, másrészt beépítik identitásközösségük „eticitásába” azokat a lojalitásformákat és közpolgári tradíciókat is, amelyek az államnemzet-építés halmozott fel (ez jelenik meg a katalánok és a skótok kettős identitásában). Ezzel egy kettős identitás alakul ki: az így sikeres etnoterritoriális közösséghez tartozó egyének megosztják lojalitásukat az államnemzet és az etnoterritoriális közösség között.¹¹²

A határokon átnyúló, transzszuverenitást célzó nemzetépítés a modern államiság átalakulásának két másik folyamatával függ össze. Míg a klasszikus nemzetállamot két elemének, a territorialitásnak és az állampolgárságnak világos meghatározottsága és összekapcsolódása jellemezte, ma ezek az elemek átalakulóban vannak: a második világháború után, az európai integráció kibontakozásával a két elem szilárd meghatározottsága feloldódott: az államhatalom abszolút területi hatályát megtörte az emberi jogok érvényesülése és az integrációs normaközösségek, a többes állampolgárság révén pedig oldódott az állampolgárság korábbi politikai egyoldalúsága is (Fowler, 2004, 184-188). Ezt sokan poszt-nacionális korszakként definiálják, melyben a politikai kötöttségek lazulása a nemzeti identitások további „oldódását” eredményezi. Valójában azonban a nemzetépítés egy új dimenziója és iránya jelenik meg, amely a „nemzet” kettős határépítését újabb lehetőségekkel egészíti ki. A nemzet mint területen és állampolgárságon túlnyúló identitásközösség új feszültséget jelent a kettős határ fenntartásában, de ez egyben annak a korszaknak a kezdetét is jelzi, amelyben a nemzetközi viszonyok közvetlenebbül is etnicitást meghatározó tényezőkké válnak.

politikai gyakorlatába. Az amerikai alkotmány működőképességét az is garantálja, hogy az általa megszabott jogfelfogás és kormányforma „etnikai értéké” vált.

¹¹² Egy, a nyolcvanas években készült felmérés szerint a skótok 53%-a, a katalánoknak pedig 80%-a rendelkezett ilyen „kettős identitással” (Lásd Louis Moreno: *Dual identities and stateless nations.*)